

A HONFOGLALÁSKORI LOVASTEMETKEZÉSEK*

BÁLINT CSANÁD

(Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

25 évvel László Gyulának a honfoglaló magyarok lovastemetkezéseiről írt munkái¹ után kezdtem hozzá a témának lehetőség szerint teljes adatgyűjtésre támaszkodó összefoglalásához. A rendelkezésemre álló adatokból kibontakozó kép új támpontot adhat a honfoglaláskor vizsgálatához.

A több mint száz évre visszatekintő honfoglaláskori régészetben csak nemrégiben indultak meg az egyes népcsoportok meghatározására irányuló kísérletek. Évtizedek munkái után is érződik, mennyire bizonytalanok a főleg divat, műhelyek szerint változó tárgyak, díszítésmotívumok talajára épített elméletek. A történéseknek ez nem hangzik meglepően, hiszen ismeretes, hogy a katonai demokrácián túlhaladt, az államalakulás érlelődő folyamatában élő honfoglalóknál a törzsi-nemzeti keretek régen felbomlóban voltak. Ezért a régészeti anyagban nem kereshetünk egyes népcsoportokat határozottan megkülönböztető tárgytípusokat. Ha ez másként lenne, — miként a történések keresték az egyes törzsek letelepedését — mi is régen ismernék a nagy tájegységeket elválasztó jegyeket: a törzsek, nemzetségek jellemző régészeti anyagát. A társadalmi szemponton túl a kereskedelemre is kell gondolni, mert a honfoglaló magyarok által használt tárgyak egy része nem magyar területeken, messze Kelet-Európában is elterjedt (palmettás övveretek skandináv földön, körtealakú kengyelek Litvániában stb.), más részük pedig a honfoglalást követő évtizedekben a Kárpát-medencében alakult ki. Pusztán régészeti hagyatékát nézve egyseges eredetű népek tartanánk a honfoglalókat, míg a történeti, nyelvészeti megfigyelésekből éppen azt tudjuk, hogy közöttük többféle származású népcsoportok voltak. Ez az ellentét mutatja, hogy az elsősorban tárgyakra támaszkodó szemléletmód, a pusztán művészeti vizsgálódás mennyire megtévesztő lehet az őstörténet kutatásában. László Gy. már régen felhívta a figyelmet a temetkezési szokások hagyományörző voltára. Nem kétséges, a halottak körül végzett eljárások kutatásunk számára megbízhatóbbak és a magyarság kialakulását jelző századokban messzebbre

* E cikk első változatát 1969 májusában adtam le az Acta Arch. Hung. szerkesztőségének. Dienes István és Györfly György lektorálására, Castiglione László szerkesztői javaslatára a Tört. Szlé-hez küldtem be. Bartha Antal főszerkesztő elfogadta közlésre, de a folyóirat egyéb kötelezettségei miatt erre nem kerülhetett sor. Cikkem 1971 tavaszán ismét az Acta Arch. Hung. Szerkesztőbizottságának nyújtottam át. Átdolgozott írásomat Dienes István magyar nyelvű folyóirathoz tanácsolta. — Az anyaggyűjtés befejezése óta eltelt majdnem három év alatt további adatokat ismertem meg. Így korábbi nézeteimet egyes kérdésekben természetesen módosítanom kellett. — Köszönetet mondok a jelen cikk lektorálását végző Dienes Istvánnak, valamint László Gyula professzornak, aki munkám magvához, az 1968-ban elkészült doktori értekezésem megírásához nyújtott támogatást. Megköszönöm Czeglédy Károly professzor minden történeti szempontokra kiterjedő véleményezését és segítségét. — (E tanulmányt 1972 januárjában zártam le.)

¹ László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 46—57, (továbbiakban: *László*, 1943). *Uő.* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 450—68. (továbbiakban: *László*, 1944.)

vezetnek, mint a ruházat *ránkmaradt* fémtartozékai. Ezért támaszkodom jelen munkámban az egyik leglényegesebb halottas szokás tanulmányozására.

1.1. A magyarok lovastemetkezéseinél 5 csoport különböztethető meg:² I.: „lószerszámos”³, II.: „lábhoz tett lóbőrös”, III.: „kitömött lóbőrös”, IV.: „összehajtott lóbőrös”, V.: „kiterített lóbőrös” temetkezések. A főbb tárgytipusoknak az egyes csoportokra (=szokásformákra) jellemző megoszlását statisztikai összesítésben mutatom be (I. t.). Többet mond azonban az alábbi számvetés. A gyakran hasz-

I. TÁBLÁZAT. A főbb tárgytipusok megoszlása a lovastemetkezési csoportokban. — *La répartition des principaux objets dans les groupes des tombes à ensevelissement de cheval.*

	I. csoport (104 sír)	II. csoport (114 sír)	III. csoport (32 sír)	IV. csoport (19 sír)	V. csoport (8 sír)
Hajkarika	27,7%	33,6%	37,5%	42,1%	50%
Fülbevaló	5,9%	7,9%	3,1%	5,2%	—
Gyöngy	5,9%	—	15,6%	10,5%	—
Nyakperec	1,9%	—	—	—	—
Csüngős átsz	2,9%	—	—	—	—
Rombuszalaku dísz	2,9%	2,6%	6,2%	5,2%	—
Karperec	12,8%	15%	25%	21%	25%
Gyűrű	3,7%	7,9%	12,5%	15,7%	—
Ruhadísz	28,7%	31,8%	50%	21%	25%
Tarsolylemez	—	3,5%	9,3%	5,2%	—
Csiholó	16,8%	24,7%	18,7%	21%	12,5%
Vaskés	29,7%	29,2%	31,2%	31,5%	25%
Edény és veder	4,9—2,9%	3,5—0,86%	3,1—0%	—	12,5—0%
Allatcsont	2,9%	8,6%	—	5,2%	—
Kétélű kard	3,7%	4,4%	6,2%	—	12,5%
Balta, fokos	7,9%	2,6%	6,2%	5,2%	25%
Csontos íj	13,8%	23,9%	9,3%	36,8%	—
Nyílcsúcs	54,4%	59,2%	56,2%	63%	37,5%
Veretes tegez	29,7%	38,9%	43,7%	42,1%	25%
Csizmaveret	1%	3,5%	9,3%	5,2%	—

nált százalékos elemzés ui. a kutatás intenzitásának, az előfordulási arálynak közvetlen függvénye. Ezért az értékeléshez tőlük függetlenebb szempontokat választottam. Csak a — mai tudásunk szerint — vezető-, ill. középréteg jellemzőjeként számoltartott szabványokat és veretes öveket vetem össze százalékos adatokkal, egyébként a feltárt sírok számától függetlenebb *arányszámokat* használok. Így kiderül, *átlag* hány nyílcsúcs volt az egyes csoportok sírjaiban (a rangjelző szerep miatt a nagy különbségek irányadók lehetnek: II. táblázat). Ebből kitűnik még a csikó- és rudas zablák előfordulási aránya (az utóbbi használata a rangosabbakra jellemző⁴), végül összehasonlításra kerül a lovukkal eltemetett férfiak és a nők, gyermekek lovas-

² Részletes leírásukat, a szétválasztás indoklását; felsorolásuk, térképmelléklet ld. *Bálint Cs.*, A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969/1. 107—9, (továbbiakban: *Bálint*, 1969.), *Uő.* Погребение с конем венгров в X—XI. вв. и восточные связи этого обряда. Москва, 1972. (sajtó alatt) — A II—III. cs. elnevezése László Gyulától származik. A II. cs. jelölésére a „táltosló temetkezés” kifejezést javasoltam: A ló a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ 1970/1. 42. (továbbiakban: *Bálint*, 1970.)

³ Több adat birtokában a névadó szokásforma mellett valószínűleg majd kisebb változatok is elkülöníthetők: a kantáros temetkezések (csak zabla volt a sírban) és nyerges temetkezések (csak kenyelek és néha hevedercsatot találtak).

⁴ *Dienes I.*, A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi mása. Arch. Ért. 1964. 30—7, (továbbiakban: *Dienes*, 1964.) *Szöke B.*: A honfoglaló- és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. 1962. 57, *László*, 1944. 132—4, *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lószerszámainak néhány tanulsága. Arch. Ért. 1966. 220—1. (továbbiakban: *Dienes*, 1966.)

temetkezéseinek száma (utóbbiak sírjába feltétlenül rangjelzőként került a háta). Az eredmény a következő:

II. TÁBLÁZAT. A lovastemetkezési csoportok jellemzői. — *Les caractéristiques des groupes des tombes à ensevelissement de cheval.*

	I. cs.	II. cs.	III. cs.	IV. cs.	V. cs.
szablya	3,9%	5,3%	18,7%	15,7%	37,5%
veretes öv	4,9%	13,2%	37,5%	26,3%	12,5%
nyílcsúcs átlag	3,3	4	5	5	6,6
zablák aránya	10,7	4	2,5	2,5	0,75
férfi-női sírok aránya	4,25	4,9	3,5	3	0

Első látásra szembetűnik, hogy az I. cs. — a lóáldozat elmaradásával összhangban (ill. számunkra azt igazolva) — valamennyi többi lovastemetkezésnél alacsonyabb rangot képvisel. Ugyanekkor — alább igazolásra kerül — a lószerszámú sírok a közrendűekéhez (ló és lószerszám nélkül eltemetettek) viszonyítva mellékletekben majdnem mindig gazdagabbak.⁵ Az X. sz. első feléből kis számban mutathatók ki, míg legtöbbször a század második feléből, igen gyakran az ezredforduló tájáról való.⁶ Időben és térben egyaránt széles elterjedésük, a temetőkön belül a lovassírokhoz viszonyítható helyzetük azt mutatja, hogy e halottak búcsúztatásakor nem elsősorban egyes családok (esetleg nemzetségek, népcsoportok) szokásai, hanem anyagi okok miatt nem vágta lovat.

Az I—II. cs. között megközelítőleg egyezés áll fenn a nyílcsúcs-átlagban, a szablyák, a férfi-női lovassírok előfordulásában. Emellett azonban a veretes öv, a rudas zabla és számos ruhadísz gyakorisága az utóbbit rangosabbnak mutatja. Hasonló jelenség tapasztalható a III—IV—V. cs. között is, ahol ugyanezen szempontok alapján az utóbbi kettő látszik kevésbé gazdagnak. A IV—V. csoporttal kapcsolatban már feltettem a lehetőséget, hogy ezek a III. cs. változataként, esetleg annak a II. cs.-tal való keveredéseként értékelhetjük.⁷ Megerősíti ezt csekély előfordulásuk, átmeneti időrendi helyzetük (többször a század közepéről, második feléből ismeretesek sírjaik) és hogy elterjedésük megközelítőleg azonos képet mutat a III. cs.-tal.

A II. cs. szokásformája a honfoglalástól a kereszténységig terjedő időszakot minden korszakban egyenletesen kitölti.⁸ A III. cs. sírjai jórészt a honfoglalók első két nemzedékéhez tartoznak; a X. sz. utolsó harmadára eltűnik e rítus.⁹

⁵ Ez a „gazdagság” természetesen régészetileg, és a lovastemetkezési csoportok tömegére, általánosítva érvényes, hiszen mindegyikben vannak mellékletben viszonylag „szegény” sírok is.

⁶ Pl. *László*, 1943. 7—13, MNM 12/1936.6. lelt. sz., MNM 4/1930. 1—11, *Folia Arch.* 1939. 189—95, *Dolg.* 1943. 183—92, *Arch. Ért.* 1904. 411—21, uo. 1907. 274, 1891. 97—114, 1912. 320—2, 1905. 36, *Arch. Rozg.* 1954. 625—6, *Stud. zv. AU SAV* 1964. 197—218 stb.

⁷ *Bálint*, 1969, 1903.

⁸ Pl. *Arch. Ért.* 1900. 398—402, 1903. 405, 1920—2. 43—55, *Dolg.* 1933—4. 221—41, MNM Adattár 5. K. I, *Dolg.* 1926. 123—34, *Rég. Füz.* XV. 61, *Arch. Ért.* 1899. 353, *Folia Arch.* 1941. 214—22, *Arch. Ért.* 1960. 177—86, *Dienes I.*, *Honfoglaló magyarok. Orosháza története*, szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965. I. 142—7, (továbbiakban: *Dienes*, 1965.) MFMÉ 1968. 66—7, MFMÉ 1960—2. 9—37, *Folia Arch.* 1941, MNM Adattár 207. H. III, *Dolg.* 1936. 205—16, *Rég. Füz.* VI, 1957. 81, *Arch. Ért.* 1899. 41—6, *Déri Múz. Évk.* 1933. 46—7, *Materiale și cerc. arch.* II. 1956. 89—143, *Arch. Hung.* XXI. 104—6, *Szegedi Múzeum* 53.7.1—112, 53.8.1—7, 63.8.41—6, 53.31.281—5. lelt. sz., *Arch. Ért.* 1957. 58—65 stb.

⁹ MNM 6/1948. 1—21, *Alba Regia* 6—7. 1965—66. 56—7, *Arch. Hung.* XXI. 71, *Arch. Ért.* 1931. 78—112, *Arch. Ért.* 1870. 201—6, 1895. 75—6, 1903. 268—72, 1914. 303—44, MTÉ 1859. 14—24, *Jászkunság XIII.* 1967. 168—9, *Arch. Slovaca* III. 1968. 51—2 stb. — Egy avarkori lovastemetkezési forma eltűnését *Kovrig I.* és *Korek J.* is népi keveredéssel magyaráz: *Le cimetière de l'époque avare de Csóka. Acta Arch. Hung.* 12. 1960. 289.

Jelentős az egyes csoportok „lélekszáma” közti arány. A II. cs. sírjainak száma kétszer nagyobb, mint a III—IV—V. csoporté összesen és nagyjából egyezik az I. cs-ével.

A fentiek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy — László Gy. gondolatával összhangban — a honfoglaláskori lovasmetetkezések között két alapformát (II. és III. cs.) különböztethetünk meg. A kétféle halottas szokás mögött eltérő hitvilág, másvilágról alkotott kép áll,¹⁰ így joggal hozhatunk velük kapcsolatba meghatározott, különböző eredetű népcsoportokat. Számaránya, valamint az ország valamennyi területén és az egész honfoglaláskorban való előfordulása miatt a „lábhoz tett lóboros” temetkezést a honfoglalók tömegeire jellemzőnek tartom. (A felvetett társadalmi szempontokon túl ugyanezen alapon elsősorban a magyar köz néphez sorolom a lószerszámos temetkezések nagy részét.) Megerősíti ezt még egy halottas szokás is. Dienes I. megfigyelte, hogy az idegen, szoros rendben temetkező népcsoportok rövidnek képzelték a másvilágra vezető utat.¹¹ Ezért lényeges, hogy az I—II. cs. sírjaiba — nyilván a lélek előtt álló hosszú vándorlásra gondolva — gyakran helyeztek a hozzátartozók élelmet.

Az elmondottakból az is adódik, hogy a tömegektől eltérő módon temetkező III. cs. (és — leszármazottai? — a IV—V. cs.) szokásformája egy eltérő származású, gyors beolvadása miatt valószínűleg kis lélekszámú, csatlakozott népcsoport emléket őriz. Társadalmi helyzetük szempontjából igen lényeges a mellékelt táblázatból leolvasható azon tanulság, hogy a III—IV—V. cs. egésze mellékletekben, rangjelző eszközökben gazdagabbnak, előkelőbbnek tűnik, mint a II. cs.

Mielőtt e halottas szokások eredetét vizsgálnánk, nézzük meg, mi lehetett a ló értéke a IX—XI. sz.-ban.

1.2. Laza becsléssel képet nyerhetünk a honfoglalók lóállományáról. A IX. sz.-i magyarok lélekszámára egyetlen támpont a húsz ezer lovas katonáról szóló feljegyzés (Ibn Ruszta). Ehhez számítsuk hozzá a tartaléklovakat,¹² melyek sokaságáról Bölcs Leó emlékezett meg. A hadsereg mellett gondolnunk kell az arisztokrácia méneseire, e vonatkozásban az Ajtony lótartásáról szóló adat¹³ a legértékesebb. Az eurázsiai sztyeppéken az előkelőknél még a legutóbbi időkben sem volt ritka az olyan, akinek több ezer lóva volt.¹⁴ Mennyi volt a honfoglalók köznépe? A gazdaságokban a kifejt tej felhasználása miatt a kancák száma volt igen lényeges. Bár az újkori hazai adatok szerint már csak a betegek és gyerekek itták,¹⁵ a nomád népek-

¹⁰ László Gy., Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár, 1945. 6—7, ld. 1. j.

¹¹ Dienes, I., Un cimetière des Hongrois conquérants à Bashalom. Acta Arch. Hung. 7. 1956. 258.

¹² Bizáncban pl. 3000 emberre 6000 lovat számítottak (Minorsky, V., Hudud al-Ālam. [The Regions of the World] London, 1937. 157.), a mongolok 3—4 vezetőlovakat vittek (Jagchid, S.—Bawden, C. R., Some Notes on the Horse-Policy of the YÜAN Dynasty. Central Asiatic Journal, X. 1965. 250.), a X. sz.-i kitaj hadseregben mindenkinek 2—3 lóva volt (Wittfogel, K. A.—Feng Chia-sheng, History of Chinese Society. Liao. Transactions of the American Phil. Soc. 36. 1946. 559.), s a 2 db volt általános az ujgoroknál is (uo. 1. j.).

¹³ Szentpétery I., Scriptorum Rerum Hungaricarum. II. Budapest, 1938. 489.

¹⁴ Georgi, M., Description de toutes les nations de l'Empire de Russie. St. Pétersbourg, II. 1776. 54, Pallas, P. S., Voyages en différentes provinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale. Paris, 1788. 360, 521; 1793. 541, Rytschkow, N., Tagebuch des russischen Reichs in den Jahren 1769, 1770 und 1771. Riga, 1774. 168, 349, 351, Validi Togan, Z., Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939. 33, Marco Polo, I. 61, ld. Vajda E.: Budapest, 1963. 134. Бичурин, Н. Я. Собрание сведений... III. Москва—Ленинград, 1950. 190.

¹⁵ Andrásfalvy B., A lótej erjesztése és fogyasztása Bogyiszlón. Népr. Közl. III. 1958. 229, Nagy Czirok L., A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. Népr. Közl. X. 1965. 139, 186.

nél a táplálkozásnak mindig lényeges eleme a tej. Ha egy ember napi folyadékszüksége 1 liter, s ehhez hozzászámítjuk a lótejből készített egyéb termékeket, egy 5—6 tagú családnak 5—7 fejhető kancára volt szüksége, hogy közben a csikók se szenvedjenek kárt. A Székelyföldön a legutóbbi időkig 15—20 lóból állt egy család ménese, melyből 4—7 db volt „csitkós kanca”.¹⁶ A belső-ázsiai példák szerint egy családnak a legválságosabb időkben is 8—10 lova volt,¹⁷ így a honfoglalóknál a legkisebb félnomád közösségre is bízást számíthatunk 15 lovat. Összegyűlt adataink egyszerű besorozását további két szempont nem teszi lehetővé. Egyrészt nem tudjuk, milyen volt a honfoglalás korában a félnomád és a földműves tömegek aránya, a szolgáltatásokra kötelezettek száma, s mely rétegeknek volt létszükséglet a lótartás. Másrészt azzal is számolnunk kell, hogy nem az egész Kárpát-medence volt alkalmas a nomád nagyállattartásra: az Alföld, Kisalföld, Mezőföld folyómenti vidékeit leszámítva a legeltetésre alkalmas tájak kb. 100 ezer km²-t tesznek ki.¹⁸ Tekintetbe véve a kora-középkori telepeken talált állatcsontok százalékos megoszlását,¹⁹ az elmondottak alapján úgy látom, a honfoglalás kori Magyarországon a lóállomány 3—500 000 lehetett.²⁰

Ez az állomány kereskedelmi szempontból is jelentős értéket képviselt: jól ismert az orosz krónika feljegyzése a magyarok ló kiviteléről.²¹ A ló ára a szarvasmarháénak mindig többszöröse volt,²² a ló jelentette a gazdaság alapját. Ezért kezdte a Gellért legenda Ajtony vagyonának felsorolását nem a szántóval, nem az udvarházzal, hanem az állatokkal, s azok közt is elsőnek a lovakkal. Ugyanott a Gellértnek vitt ajándékot elbeszélve elsőnek említik a lovakat.²³ Az egész középkoron át a végrendeletekben először a lovakról emlékeznek meg.²⁴ Magas értéke miatt lóval adóztak a volgai bolgárok, s nálunk a székelyek.²⁵ A ló iránti kereslet a gazdasági és néha a politikai élet irányvonalát is befolyásolta. Kínában Wu császár azért támadta meg a hiung-nu-kat, hogy lovat szerezzen tőlük. Az i. e. II. sz.-ban politikai és katonai akciók sora irányult arra, hogy Kínába vihessenek a jóhírű ferganai lovakból.²⁶ A Mennyei Birodalom később a türköktől rendszeresen vásárolt hátasokat, melyek

¹⁶ Földes L., Rideg ló tartás a székelyeknél. Népr. Közl. III. 1958. 34.

¹⁷ Az apa halálakor Temüdzsin családjának csak 9 lova maradt, ld. *MTT* II. 77§ (*Ligeti L.*, A Mongolok Titkos története. Budapest, 1962. 21.), *Bartha A.*, A IX—X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. 149—50, (továbbiakban: *Bartha*, 1968.). Jó tájékoztató a kalym nagysága is, ld. *Vámbéry A.*, A török faj. Budapest, 1885. 279, 445.

¹⁸ Soó R., A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. I. Budapest, 1964. 93—5, 2—3. kép. — 1 lónak évi 15—20 q szálás takarmányra van szüksége, melyet kasszálás nélkül 1 kat. hold ad (vö. Gazdasági alapismeretek. Budapest, 1938.).

¹⁹ *Bálint Cs.*, A kutya a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ 1971/1. 309—10.

²⁰ Kérésre Matolcsi János ellenőrizte számításaimat. A lótenyésztésre alkalmas terület nagyságát ő is 100 000 km²-re becsüli. A közelmúlt lóállományát és legelőterületét alapul véve innen 6,6 millió q széna nyerhető. Ennyivel el lehet tartani 300 000 lovat. Felhívta még a figyelmem Kralovszky Alán hasonló irányú kutatásaira és az alábbi problémákra: a) nem tudni, hogy az áradásos területek mennyiben befolyásolták a fütermést. b) a legelők szeptemberben és októberben már májusi fütermésüknek csak felét, majd 30—40%-át adják. c) nem ismerjük a szénakészítés mértékét és az állatállomány pontos összetételét. — Matolcsi J. értékes segítségét újból megköszönöm. — D. Sinornak 1971-ben tartott szegedi diszdoktori székfoglalójából tudom, hogy ő is foglalkozik ilyen természetű vizsgálatokkal.

²¹ *Hodinka A.*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 51.

²² *Hóman B.*, Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 522—3.

²³ *Váczy P.*, A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 1958. 311—2.

²⁴ *Belényessy M.*, A ló becse a középkorban. Ethn. 1957. 337, 339, 341.

²⁵ *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 66—7. (továbbiakban: *Györffy* 1959.)

²⁶ *Yetts, W. P.*, The Horse: A Factor in Early Chinese History. ESA, IX. 1934. 231—6. Century. Acta Orient. Hung. XXI. 1968. 136—9, 144—5, 72. j.

ára a hadjáratok idején ugrásszerűen megnőtt.²⁷ A követjárások, házassági szerződések stb. alkalmával a türkök sokszor tízezerszámra küldtek hátasokat a kínaiaknak.²⁸ Az oroszok a besenyők majd a kunok lovai iránt érdeklődtek.²⁹ Ögödej egyik győztes hadjárata után nyugati lovakat követelt magának.³⁰ Érthető hát, első királyaink miért siettek törvényeikben a lókereskedelmet a maguk kezébe megszerezni, ill. megtartani.³¹ Szó sem lehet annak feltételezéséről, hogy ezek az intézkedések az alacsony állományt lettek volna hivatottak védelmezni.³² A pécsváradi monostor interpolált összeírásából kiderül, hogy falvai lakóinak mintegy fele tartott lovat.³³ XI. sz.-i uralkodóink gazdaságpolitikai lépéseikben ezt a komoly jövedelemforrást kívánták biztosítani.

1.3. Közvetett úton képet alkothatunk magunknak, mekkora volt a ló és lószerszám értéke a IX—XI. sz.-ban. (Igaz, adataink jórészt száz évvel későbből származnak.) Kálmán király 1100-ban kiadott egyik törvényében egy — nyilvánvalóan jó minőségű — „hadi ló” árát 15 pensában állapította meg.³⁴ Ez az összeg 15 bizánci aranypénznek felel meg, ami 66 g tiszta arany értékével azonos.³⁵ A XIII. sz.-ban közönséges lovak értéke 20, 38, 57 g aranyénak felelt meg.³⁶ Menjünk tovább. Könyves Kálmán minden falut egy nehéz lovas katona állítására kötelezett. Ennek költségei 264 g aranyértékre rúgtak.³⁷ Fele, kétharmada volt a páncél ára,³⁸ így a fennmaradó rész jutott a lóra, lószerszámra és a fegyverzetre. Mint láttuk, ezidőben a jó lovak értéke 60 g aranyé körül mozgott, ezért a harcos egyéb felszerelésére kb. 50—70 g arannyal egyező értékű cseretárgy juthatott.³⁹ Egy tanyai kovácsmester a csongrádi

²⁷ Звер, Ю. А., Тамги лошадей из вассальных штатов. ТИИАЭ, Алма-ата. 1960. 8, 95. *Ecsedy H.*, Trade-and-War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century, Acta Orient. Hung. XXI. 1968. 136—9, 144—5. 72. j.

²⁸ *Mau-tsai, L.*, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Wiesbaden, 1958. I. 7, 74, II. 384, 395—6, 452—6.

²⁹ *DAI 2 § (Konstantinosz Porphyrogenetosz, A birodalom kormányzásáról. Ford. Moravcsik Gy. Budapest, 1950.)*, Poveszty vremennih let az 1095. évnél, ld. *Bartha A.*, Kijev és Itil. Tört. Szle. VII. 1964. 233.

³⁰ *MTT 274 §.*

³¹ László II. 16, 18, III. B. 13, Kálmán I. 76. törvényei. — A magyar lovakat egy XII. századi bizánci szerző is dicséri, ld. *Gyóni M.*, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 45.

³² *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925. 5.

³³ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. 63—4.

³⁴ Kálmán I. 36. — Utólag láttam meg, hogy hasonló loárak voltak Bizáncban is, ld. *Ostrogorsky, G.*, Löhne und Preise in Byzanz. Byz. Zeitsch. XXXV. 1932. 380, *Ewert-Kappesowa, H.*, Une grande propriété foncière de VIIIe s. à Byzance. Byz.Slavica XXIV. 1963. 35—6, 24. j.

³⁵ A könnyebbség kedvéért a továbbiakban az egykori pénznekem és súlymértékek helyett mindig azok grammban kifejezett aranyértékére hivatkozom. Az átszámításra ld. *Balogh A.*, A magyar pénz története az Árpádok idején. Budapest, 1912, *Hóman i. m.* 156—87.

³⁶ *Hóman i. m.* 522.

³⁷ Kálmán I. 40.

³⁸ Uo., és *Balogh i. m.* 30.

³⁹ Az előkelők ruházatát díszítő ezüst veretek súlya alapján még egy összevetést tehetünk a X. századi értékviszonyokra. A Szeged-bojárhalmi asszony sírjából előkerült díszek összsúlya majdnem eléri a fél kilót. A kora-középkori 1:10 arany-ezüst arányból következően, az ötvöztetést leszámítva kiderül, hogy a halottal eltemetett ruhának csak fém tartozékai 35—40 g aranyértékűek voltak. Pontosan ezt a számot kapjuk, ha az Augsburgnál elfogott Lél és Sur vezérek felszereléséről leszedett 3 márká nemesfémét számítjuk át aransúlyra (ld. Chron. Eberspergense, A. 955., in: MGH SS XX. 12, idézi *de Vajay, Sz.*, Über die Wirtschaftsverhältnisse der landnehmenden Ungarnstämme. Ungarnjahrbuch, 1970. 16. 18. j.). A ló és lószerszám, a ruhadíszek igen magas értékét mutatja, hogy 100 év múlva is egy tinó csak 4,4 g aranyértéket képviselt, 1 q gabona 0,2 g, egy pár csizma 1,2 g, egy szolgálósalád évi jövedelme — gabonában mérve — 1,6 g aranyértékkel ért fel, ld. *Hóman i. m.* 526, *Balogh i. m.* 30—1.

Öttömös környékén⁴⁰ kérdésemre elmondotta, hogy jó gyakorlattal és a forma kialakítását megkönnyítő verőminta nélkül a neki lerajzolt honfoglaláskori kengyelhez hasonlót kb. 4 óra alatt tud kikovácsolni, míg egy csikózablát 1—2 óra alatt készíten el. Ha díszítetlen (pl. nem taúsírozott) darabokra gondolunk, a lószerszám vas tartozékai előállítására mintegy 10 munkaórát számíthatunk. Régi szegedi szíjgyártótól tudom, hogy hagyományos technológiával a legegyszerűbb kantáratban is 25 órányi munkája van.⁴¹ A honfoglalókéhez hasonló szerkezetű tiszafüredi nyergeken legalább egy napot dolgoztak a mesterek.⁴² Így a teljes lószerszám elkészítése összesen legalább 45 munkaórát igényelt. A szablya vagy kard kikovácsolása, felszerelése 10—15 órába telt.⁴³ Ha tehát a Kálmán-kori lovas katona páncélja kb. 150 g, hatása 60 g aranyat ért, akkor csak a lószerszám értéke lehetett 30 g aranyénak megfelelő!⁴⁴

1.4. A ló és lószerszám között a források alapján kimutatott értékkülönbséget a régészeti anyag is megerősíti. Lázár Zs. matematikus barátom segítségével 1478 db mellékletes IX—XI. sz.-i sír adatait elemeztem.⁴⁵ Többek között egy „gazdagsági mutatót” dolgoztam ki, mely mértani *átlagban* fejezi ki, hogy egyes tárgytípusok az összes vizsgált sírban hány más tárggyal együtt fordulnak elő. A kapott számok abszolút értékben természetesen nem használhatók, és ismert okokból csak a nem korhadó mellékleteket jelzik, de a fennmaradt különböző tárgyak relatív értékét, esetleg rangjelző szerepét jól érzékeltetik. (III. t.). Módszerünket igazolja, hogy

1. a táblázat legalján éppen az a 3 tárgy áll, mely Kralovánszky A. megállapítása szerint a halottakat minden életkorban kísérő — tehát régészeti leggyakoribb — melléklet: hajkarika, gyűrű, Charon-pénz.⁴⁶;

2. legmagasabb „gazdagsági mutatójú” a tarsolylemez, veretes lószerszám, szablya, veretes öv és a csontos íj — régészetünk *valamennyit* a vezető-, ill. középréteg jellemzőinek határozta meg⁴⁷;

3. érzékenyen szemlélteti a rudas- és csikózabla⁴⁸ használata között megfigyelt társadalmi különbséget.⁴⁹ Az ábrázolt függvényen nemcsak a tárgyak gyakorisága és „gazdagsági mutatója”, hanem a táblázaton elfoglalt helyük is tükrözi, hogy az illető tárgy a társadalom mely rétegeibe tartozó síroknál fordul elő a leggyakrabban. Az elsősorban a vezető- és középréteg sírjait jellemző tárgyak, valamint a főként köznépi sírokra vonatkozók a II. táblán két, jól elkülönülő göcban vannak. Nem

⁴⁰ Molnár Mihály, 55 éves.

⁴¹ Börcsök Lajos, 63 éves.

⁴² László 1943. 106.

⁴³ Fettich N. és Engelsz J. szóbeli közlése.

⁴⁴ Ezt a magas értéket, s méginkább a mesterember munkájának a nomád társadalomban járó megbecsülést jól érzékelteti az egyik kínai évkönyv adata: a VI. sz.-i türkök a *lószerszám-lopást* a lázadással, a gyilkossággal és a házasság elcsábításával egyformán súlyos bűnnek vették — mind-egyikért *halál* járt. Ugyanakkor mivel minden családnak volt ménese, tehát lovat nem volt ilyen nehéz szerezni, a lótolvaj a lopott állatok tízszeresével már megválthatta magát, ld. *Mau-tsai* i. m. I. 9. — Kéziratom lezárása után jelent meg egy igen hasznos cikk a keleti ár- és munkabér-viszonyokról: Федоров, М. Н., О покупательной способности дирхема и динара в Средней Азии и сопредельных с нею странах в IX—XII. вв. Сов. Арх. 1972. 2. 73—80.

⁴⁵ Vö. *Bálint* 1969. 111. A Moszkvában megjelent cikkemben jelzett kézirat közlését Kralovánszky A. tanácsára halasztottam el.

⁴⁶ *Kralovánszky A.*, Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. *Anthrop. Közl.* III. 1959. 17—30.

⁴⁷ I. 4. j.

⁴⁸ „Gazdagsági mutatójuk” magasabb a lószerszámos temetkezéseknél, mert számításuknál figyelembe vettük a lovas temetkezéseket is, melyeknél pedig ritkán szokott elmaradni a kantár eltemetése.

⁴⁹ *Dierks* 1966. 221.

lehet véletlen, hogy a köznépi csoport élén éppen az egyszerű származású katonának fegyvere áll: a kétélű kard és a harci balta.⁵⁰ (A nyíl azért került számításaink alapján a vezető- és középréteghez, mert rangjelző szerepénél fogva nemcsak a katonák, vadászok kapták halotti útravalóul.) A táblázatról leolvasható, hogy a lószerszámos temetkezés határozottan a köznépi csoportba tartozik, a lovastemetkezés pedig a közép- és vezetőréteg leggyakoribb jellemzője.

Most forduljunk ismét a forrásokhoz, melyek elemzése érzékeltette, milyen anyagi terhekkel járt a lovas élet, miért 10—15 ember vagy éppen egy falu kellett a X—XI. századi Magyarországon egy harcos kiállításához.⁵¹ A XI. századra létrejött miles réteg nem „lovagi módon” katonáskodott. Ezek lovas életéről sok adat szól. A Váradi Regestrum egy régi kifejezésre valló világosan kimondja: „equestri scilicet militum regis”. A legkorábbi törvényekből kimutathatólag a *szabad ember* mindig *lóval együtt* szerepel.⁵² Ezt mutatja a lovastemetkezések statisztikai vizsgálata is, ugyanekkor pedig talán nem tévedés az ezredfordulóra rohamosan megszorodó lószerszámú temetkezések a történeti kutatásokból jól ismert „szegény szabadok” lesüllyedési folyamatával összekapcsolni.⁵³

2.1. E dolgozatban nem lehet feladatunk annak vizsgálata, honnan ered Euráziában a ló eltemetésének szokása. Témám miatt itt nem foglalkozom az előázsiai,⁵⁴ skandináv,⁵⁵ balti,⁵⁶ germán⁵⁷ lókultusszal és azok megnyilvánulásaival, hanem csak az eurázsiai ligetes és erdős sztyeppéken élt népek ide kapcsolható eljárásaival.⁵⁸ A szkíta lovastemetkezések magyar őstörténeti szempontú értékelése már megtörtént,⁵⁹ így ismertetésük alól felmentve érzem magam. Az itt bennünket érdeklő részleges lovastemetkezéseket több mint fél évezredre visszamenőleg előzmény nélkül, a IV—V. sz.-tól kezdve ismerjük Dél-Oroszországból és a Kazah-hátságról. Először a honfoglalóknál túlnyomó többséget kitevő „lábhoz tett lóbőrös” temetkezések párhuzamait tekintjük végig.

A Volgától keletre e halottas szokásról egyáltalán nem tudunk. Úgy látszik, a délorosz sztyeppéken az V. sz.-ban jelenik meg. A verhnye-pogromnoje-i 4. kurgán 3.

⁵⁰ Bakay K., Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. Hung. 19. 1967. 105—73, Bálint Cs., X. századi temető a Szabadkigyós-Pál ligeti táblában. Békés Megyei Múzeumok Közl. I. 1971. 63.

⁵¹ László 1944. 229, Dienes I., Árpád fia Tarhos ijászainak nyomában. Éltud. 1969. 615, Bartha A., A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Száz. 1963. 279. Földrajzilag távoli, de említésre méltó adat, hogy a X. századi Liao-ban a katonaság maga gondoskodott lószerszámról, fegyverről, ld. Ligeti L., A kitaj nép és nyelv. MNy. XXIII. 1927. 299.

⁵² Bónis Gy., István király. Budapest, 1956. 77—8, Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 22—3.

⁵³ A X. sz. első feléből való lószerszámú sírok halottai esetleg a V. Vlagyimircov által leírt (La régime social des Mongols. Paris, 1949. 110—20), rokon családok szolgálatába szegődött alacsonyabb rangú szabadok rétegébe tartozhattak.

⁵⁴ Pigott, S., Heads and Hoofs. Antiquity, XXXVI. 1962. 116—8.

⁵⁵ Klindt-Jensen, O., Hoved og hove. Kuml, 1967. 143—6.

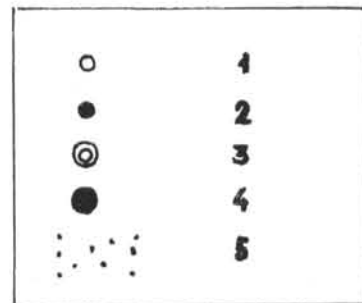
⁵⁶ Волкайте—Кулкаускене, Р., Воевой конь литовского воина. Lietuvio Kario Žirgas, VII. Vilnius, 1971. 26—9, Уő, Погребения с конями у древних литовцев. Сов. Арх. 1953. 211—22. Jaskanis, J., Human Burials with Horses in Prussia and Sudovia in the first Millenium of our Era. Acta Baltico-Slavica IV. 1966. 29—65.

⁵⁷ H. Vierck szíves közlése készülő munkájáról.

⁵⁸ Vö. Koppers, W. Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen. Wiener Beitr. z. Kult. gesch. u. Ling. IV. 1936. 282—411, Bleichsteiner, R. Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. uo. 414—95, Schmidt, W., Das Himmelsoffer bei den innerasiatischen Pferdezüchtereivölkern. Ethnos, 1942. 137—8, Gahs A., Kopf-, Schädel- und Langknochenopfer bei Rentiereivölkern. Festschrift P. W. Schmidt, herausgeber W. Koppers. Wien, 1928. 231—267.

⁵⁹ László Gy. A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 61.

Lovastemetkezés:

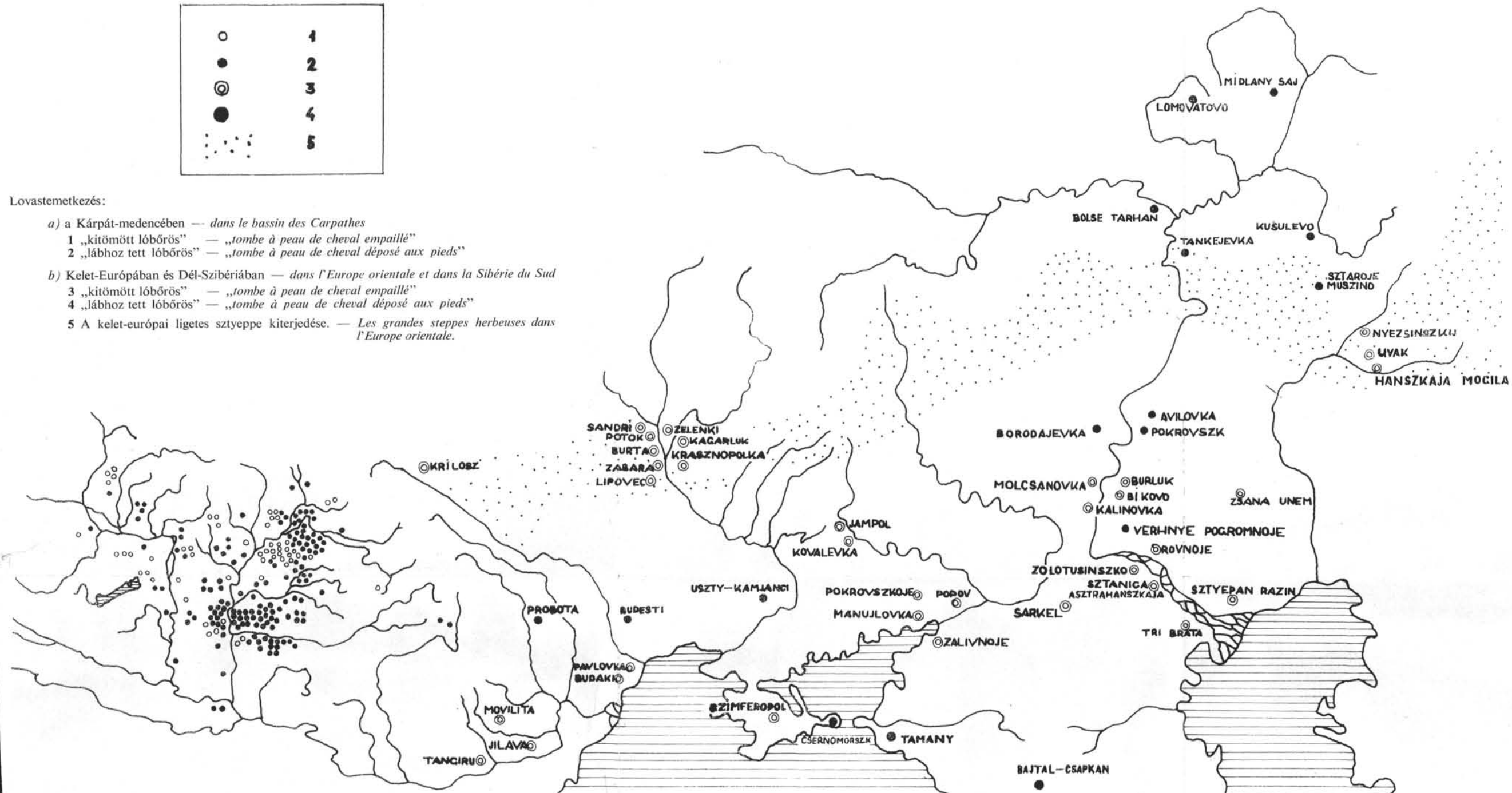
a) a Kárpát-medencében — dans le bassin des Carpathes

- 1 „kitömött lóborús” — „tombe à peau de cheval empaillé”
- 2 „lábhoz tett lóborús” — „tombe à peau de cheval déposé aux pieds”

b) Kelet-Európában és Dél-Szibériában — dans l'Europe orientale et dans la Sibirie du Sud

- 3 „kitömött lóborús” — „tombe à peau de cheval empaillé”
- 4 „lábhoz tett lóborús” — „tombe à peau de cheval déposé aux pieds”

5 A kelet-európai ligetes sztyeppe kiterjedése. — Les grandes steppes herbeuses dans l'Europe orientale.

Térképmelléklet: A kelet-európai és dél-szibériai kora középkori részleges lovasmetkezések. — Les tombes à ensevelissement partiel de cheval du Haut Moyen Âge dans l'Europe orientale et dans la Sibirie du Sud

sírjában női váz lábai fölött találták a lócsontokat.⁶⁰ A krími Csernomorszk környékén fiatal fiú kőpakolásos sírján volt a ló koponyája, lábszárcsontjai. A pálcás zabla típusa és a csatok formái véleményem szerint az V. sz. végére mutatnak.⁶¹ A sírok között, külön gödörbe eltemetett lócsontok kerültek elő a IV—V. sz.-ra keltezett tamányi,⁶² bajtal-csapkan-i⁶³ és budesti-i⁶⁴ temetőekben. Az uszty-kamjanci-i 2. kurgánban feltárt temetkezést a kard és lándzsacsúcs, az íjcsontok és háromélű nyílhegyek alapján VI. századnak tartom.⁶⁵ A ló részei itt szabályos sorrendben kerültek elő: a férfi lábfeje fölött volt a 4 lábszont, amelyeken a koponya nyugodott.

A következő sírok a VI—VII. századból származnak. A borodajevka-i 9. kurgán 5. sírjában a váz lábánál kitűnő állapotú nomád nyeret és az emberi koponya felé irányított löfejet és -lábszontokat bontottak ki.⁶⁶ A vizsgált temetési módot a pokrovszk-i 36. kurgán 2. temetkezésében⁶⁷ és az vavilovka-i sírban⁶⁸ padkás, ill. padmalyos kiképzésű gödrökben, martinovkai típusú csatokkal, háromágú nyílhegyekkel és íjcsontokkal együtt találták. A lomovátovi kultúra VII—VIII. sz-i változatánál is előfordul néhány sírnál e lótemetési mód⁶⁹ A mrjaszimov-i 1. sír a VIII—IX. sz.-ra keltezhető.⁷⁰ A kérdéses szokás jelen van a hasonló korú midlany-saj-i temetőben,⁷¹ a IX—X. századi sztaroje muszino-i⁷² és a kusulevo-i sírokban.⁷³ A borse-tarhán-i temetőben szintén a halottak lábánál találták a lócsontokat, miként a VIII—IX. századi tankejevka-i sírmezőben.⁷⁴ A Tankejevkről eddig megismert leletanyag egy része olyan hasonlatosságot mutat a honfoglalókéval (gömborsorcsüngős függők, rombuszalakú ingnyakveretek, övveretek, palettás díszű korbácsvég stb.),⁷⁵ hogy ha a források nem szólnának Levédiáról és Etelközről, azt hihetnénk: a honfoglalók egyenesen a Volga mellől költöztek be hazánkba.

Külön kell szólni a magyarországi avarkori lovastemetkezésekről.⁷⁶ Sokféle-ségük a VI—VII. századi bonyolult etnikai viszonyokat tükrözik. Az avar korszakra

⁶⁰ Засецкая, И. П., Особенности погребального обряда гуннской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья. Арх. Сб. Ленинград, 13. 1971. 64—5.

⁶¹ Дашевская, О. А., Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма. МИА 169. 1969. 52, 61.

⁶² Блаватский, В. Д., Отчет о раскопках Фанагории в 1936—1937 гг. Труды ГИМ 1941. 51

⁶³ Мишаева, Т. М., Могильник Байтал-чапкан в Черкессии. Сов. Арх. 1956. 236—51.

⁶⁴ Рикман, Э. А., Погребальные обряды будештского могильника МИА Молдавской ССР. 1964. 123.

⁶⁵ Махно, Е. В., Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-кам'янці. Арх. Пам'ятки УРСР. 1960. 25—6.

⁶⁶ Максимов, Е. К., Позднейшие сармато-аланские погребения V.—VIII. в.в на территории Нижнего Поволжья. Арх. Сб. 1. Саратов, 1956. 65—85.

⁶⁷ Спицын, В., Поздне-сарматские погребения Нижнего Поволжья. Изв. Саратовск. Инст. 1936. 81.

⁶⁸ Спицын, И. В., Археологические памятники в низовьях р. Иловли. Уч. Зап. Саратов, 39. 1954. 227.

⁶⁹ V. F. Gening szives levélbeli közlése.

⁷⁰ Мажитов, Н. А., Новые материалы о ранней истории башкир. Арх. и Этн. Башкирии. 2. 1964. 150—1.

⁷¹ Генинг, В. Ф., Мыдлань-шай, древнеудмуртский могильник. Вопр. Арх. Урала, 1962. 79—83.

⁷² Садыкова, М. Х., Тюркоязычные кочевники на территории Южной Башкирии. Башк. Арх. Сб. Уфа, 1959. 158.

⁷³ Erdélyi I., A kusulevo-i temető. Arch. Ért. 1959. 183.

⁷⁴ Генинг, В. Ф., —Халиков, А. Х., Ранние болгары на Волге. Москва, 1964. 23—5.

⁷⁵ Uo. 68. 17. kép. — Csaknem teljes hasonlóságról beszél Bartha A.: Kiss, A.—Bartha, A., Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana. Acta Arch. Hung. 22. 1970. 247.

⁷⁶ Összefoglalásuk, az egyes sírokra vonatkozó irodalom: Kovrig, I.—Korek, J., i. m. 288—9, Kiss A., Az avar kori lovas temetkezés szokásának vizsgálata. JPMÉ 1962. 153—63, Tomka P., Az avar kori lovastemetkezések és belső-ázsiai kapcsolataik. (Szakdolgozat) Budapest, 1965.

mindvégig jellemző teljes lovastemetkezés mellett — történeti szempontból igen lényeges, hogy kizárólag a korai szakaszban — kis számban a koponya-lábcsontos temetés több változata is megvan: *a*) így a „lábhoz tett lóbőrös” forma is (Dévaványa, Gombos, Mokrin, Szentes-Lapistó), melynek magyar jellegzetességét a kor kutatói is hangsúlyozták.⁷⁷ — *b*) A „kitömött lóbőrös” rítus (Hódmezővásárhely-Szárász, Klárafalva, Mezőbánd, Mór, Tiszavasvári) vizsgálatára alább térek vissza. — *c*) Két Szentes környéki sírban ellentétes tájolású „kitömött lóbőr” figyeltek meg (Derekegyháza, Kaján). Hasonlóról máshonnan is csak elvéve tudok; egy V. századi cseremiszföldi⁷⁸ és egy VI—VII. századi tuvai sírból.⁷⁹ Nemrég e szokásforma alapján ősmagyar meghatározást kapott egy Azov-melléki IX. századi sír.⁸⁰ E lehetőség ellen szól, hogy hasonlót — talán egy kivételtől eltekintve⁸¹ — nem ismerünk a honfoglaláskori temetkezések között. Nagyobb számban csak az uzokkal, a XI. században terjedt el Dél-Oroszországban.⁸² — *d*) Néha két ló maradványait találták ugyanabban a sírban (Deszk-D, Szegvár-Kórogy, Tiszavasvári). Hasonló, különös szokásról a honfoglalás korából is tudunk (Óbuda-Csúcshegy, Békés-Povád),⁸³ párhuzamokat pl. a Hétfolyamközéből s az Altáj környékéről ismerek.⁸⁴ Ide vonatko még Plano Carpini adata is (III. 12.), mely szerint a mongolok két lovat ölnek le a temetésnél. — *e*) Az avaroknál is egyedülálló a csóka 43. sír, ahol magányosan eltemetett „kitömött lóbőr” találtak. Hasonló — kis számban — csak a X—XI. századi besenyőknél fordul elő.⁸⁵

2.2. Mint láttuk, fordulnak elő lovastemetkezések a Felső-Volga vidékén is.⁸⁶ Így most tekintsük át, milyen volt a finnugorok ló kultusza, ill. lovastemetkezése. A lóáldozatokról gyakran esik szó a közép- és újkori feljegyzésekben. Ezek szükség vagy betegség idején, de rendszeresen a tavaszi-őszi napfordulókor zajlottak le. A közösen tartott nagy áldozatok egyező vonása, hogy a levágott ló húsát együtt költik el,⁸⁷ majd az áldozat végeztével a lenyúzott bőrt egy fára akasztják, s némelykor előtte hajlonganak.⁸⁸ A lóáldozatok idején gyakran más állatokat is levágnak, főleg szarvasmarhát. Csak néha fordul elő, hogy az állatbőrt kitömve az életszerűségre töre-

⁷⁷ Csallány D., A Szentes-lapistói népvándorláskori sírlelet. Dolg. 1933—4. 206, László Gy., A népvándorláskori lovasnépek ősvallása. Kolozsvár, 1946. 10. 17. j, Kovrig—Korek i. m. 288.

⁷⁸ Халиков, А. X., Очерки истории населения марийского края в эпоху железа. Труды марийской арх. Экс. 2. Йошкар-ола, 1962. 172—3.

⁷⁹ Грач, А. Д., Древнетюркские курганы на юге Тувы. КСИИМК. 114. 1968. 106.

⁸⁰ Erdélyi I., A honfoglaló magyarok nyomában. Éltud. 1970. 2109.

⁸¹ Nagy Á. szíves szóbeli közlése a Kompolton talált bolygatott X. sz.-i sírról. — Bóna I., Kiss A, Tomka P. szerint (ld. 75. j.) a fordítva tájolás mögött eltérő gondolati tartalom volt.

⁸² Плетнева, С. А., Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. МИА. 62. 1958. 151—226. (továbbiakban: Плетнева 1958.)

⁸³ Garády S., Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20 841/2 hrsz. telken kiasott két honfoglalás kori sír. Bud. Rég. XIII. 1943. 245—52, Trogmayer O.: X—XII. századi magyar temető Békésben. MFMÉ 1960—2. 24.

⁸⁴ [A. H. Бернштам ред.] Труды семиреченской арх-ой экспедиции „Чуйская долина”. МИА. 14. 1950. 101, Гаврилова, А. А., Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. Москва-Ленинград, 1965. XXIII. т. А.

⁸⁵ Плетнева 1958. 155.

⁸⁶ Городцов, В. А., Арх-ие исследования в окрестности города Муром, в 1910-ом году. Древности, 1914. 82, 85, 90—1, Дубынин, А. Ф., О племенной принадлежности северной окраины муромской земли. Сов. Арх. 1966. 74 stb.

⁸⁷ Müller, G. F., Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan wohnhaften heidnischen Völkern. St. Petersburg, 1759. 350—7, B. Munkácsi, Ältere Berichten über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. KSz. 1902. 287, 278—86.

⁸⁸ Strahlenberg, P. J. von, Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asien. Stockholm, 1730. 346, Georgi i. m. 15, Pallas (1776) 480, (1793) 36—7.

kedjenek,⁸⁹ mivel — úgy tűnik — a bőr számukra már önmagában is az állat egészét képviseli.⁹⁰ Szinte valamennyi utazó beszámol a hitvilág gyengüléséről: az áldozati bőröket kilyuggatják (nehogy valaki ellopja őket), vagy éppenséggel eladják.⁹¹ A loáldozatok régiségét egy, Permi Szent István életéből vett XIV. századi adattal közelíthetjük meg. Az elbeszélésből kiderül, hogy a hittérítő egy alkalommal mindent összehordatott egy halomba, amit a bálványok körül áldozatként talált, s ezeket elégettette. Felsorolnak a máglyára hordott tárgyak között mindenféle állatbőrt, csak éppen loét nem.⁹² Szembetűnő, hogy J. Barbaro közismert leírásával (XIV. sz.)⁹³ ellentétben a IX—XIII. századi mordvin temetőkben nyoma sincsen lovastemetkezésnek⁹⁴ és jelentéktelen kivételtől eltekintve ugyanezt tapasztaljuk a cseremiszeknél is.⁹⁵ Bár a ló kultusz nyomai a Káma mentén még az ananyinói időkre nyúlnak vissza,⁹⁶ s a lófej-ábrázolásos csüngőket valamennyi volgai és permi finn nép használta,⁹⁷ a Felső-Káma menti sírokban csak a III—IV. században jelennek meg egyes lócsontok, melyek ételként kerültek a halott mellé.⁹⁸ A tényleges lovastemetkezések száma a finnugor temetőkben elenyésző, ezért Novickij megfigyelését (azok a népcsoportok áldoznak lovat, kiknek lakhelyei a tatárokéhoz esnek közel⁹⁹) kiemelve úgy vélem, hogy a finnugorok ló kultusza csak a mongol hódítás után szélesedett ki erőteljesebben.¹⁰⁰

2.3. Milyen népesség lehetett az, amelyik az összehajtott ló bőrt a sírok közé, vagy azok végében, a halottak lábánál temette el? Mint láttuk, e szokás az V. században jelent meg Dél-Oroszországban és a Kaukázusnál; a VI. században az avarokkal eljutott a Duna—Tisza vidékére, de tovább élt a Közép-Volgánál is. Később a Felső-Volga táján jelentkezett, végül a honfoglalókkal együtt nagy tömegben újból a Kárpát-medencébe került. Sokatmondó néptörténeti szempont, hogy az Árpádék beköltözését követő időkben Keleten többé nem fordul elő. A honfoglalást megelőző századokban — két etelközi sír¹⁰¹ kivételével — végig a délorosz sztyep-pén ez ismeretlen temetési mód. Őstörténetünk szempontjából az is igen lényeges, hogy a Felső-Volga vidékéről egy halottas szokás *egyenesen* ültetődik át hazánk területére. Az etnikai azonosításnál a szarmatákra nem gondolhatunk: a korábbi századokban, a tulajdonképpeni szarmata korban sem Magyarországon, sem tőlünk keletre nincs a sírokban nyereg, sem lókoponya-hosszúcsontos halotti áldozat.¹⁰² K. F. Szmirnov a borodajevkai és pokrovszki sírok kapcsán határozottan cáfolta

⁸⁹ Rytschkow i. m. 84—6, Krohn K., A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908. 214, 231 és 57—8. j.

⁹⁰ Alföldi A., Medve kultusz és anyajogi társadalmi szervezet Euráziában. Nyelvtud. Közl. 1936. 5—17.

⁹¹ A cseremiszeknél az utolsó nagy áldozatot 1922-ben tartották: Bereczki G., Szélgjegyzetek cseremisz gyűjtőfüzetéből. Ethn. 1967. 494.

⁹² Munkácsi i. m. 273.

⁹³ Krohn i. m. 231—2.

⁹⁴ Алхова, А. Е., Муранский могильник и селище. МИА 1954. 42. 259—301, иб, Из истории мордвы конца 1-го — начала 2-го тыс. н. э. Арх. Сб. 2, 1959. Саранск, 13—54.

⁹⁵ Halikov i. m. 182—3.

⁹⁶ Худяков, М. Г., Культ коня в Прикамьи. Изв. ГИМК. 100. 1933. 256.

⁹⁷ Голубева, Л. А., Коньковые подвески Верхнего Прикамья. Сов. Арх. 1966. 3. 80—5.

⁹⁸ Генинг, В. Ф., Азелинская культура. Вopr. Арх. Урала, 1963. 25—6.

⁹⁹ Munkácsi i. m. 91.

¹⁰⁰ Hasonló gondolat Hajdú P., Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 82—6.

¹⁰¹ Zaharia, E.—Zaharia, N., Sondajul de salvare din necropola de la Proboata. Mat. și cerc. 1962. VIII. 603—5., Оболюева, Т. Г., Курган эпохи бронзы на р. Когильник. Изв. Модавского филиала АН СССР. № 5. 25. 1955. 37.

¹⁰² Párducz, M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Arch. I. 1963. 55.

a szovjet irodalomban (lényegében Marr nyomán) szélesen elterjedt V—VII. sz. = későszarmata-alán, állandóan körben forgó kronológiai-etnikai formulát.¹⁰³ Nem temették el hátasukat sem az ázsiai, sem az európai hunok,¹⁰⁴ és leszármazottaik,¹⁰⁵ a VII—VIII. századi kaukázusi hunok ló kultusza is a szóban forgótól gyökeresen eltérő volt.¹⁰⁶ A hunkori lovastemetkezések mögött Szmirnov és Zaszceckaja egyaránt nem-hun, hanem egy másik, török eredetű népséget gyanít.¹⁰⁷ A szokás V. századi megjelenése miatt elesik az egyébként is mindig teljes lovat eltemető türkökkel, de még az ő nyugatra nyomulásukat megelőző kangar népvándorlással való azonosítás is. Ugyanezen időpont kedvezne ugyan az alán kapcsolatnak, ha nem tudnánk, hogy a szaltovói kultúra sírjaiban,¹⁰⁹ s a nagy kaukázusi temetőben¹⁰⁹ ugyancsak egész lovakat találni. A tankejevkaí síroknál török és finnugor eredetű, ill. bolgár népcsoportokra, újabban az előmagyarokra gondolnak. A bolse-tarháni és tankejevkaí temetők teljes leközlése után többet fogunk tudni a volgai bolgárokról, a magyarok és a többi finnugor nép viszonyáról, s a közös jegyek mellett az etnikumra utaló eltérésekről.¹¹⁰ A „lábhoz tett ló bőrös” temetkezés eredete szempontjából figyelemre méltó Kazakov megállapítása, aki szerint a bolse-tarháni részleges lovastemetkezés a türkökkel elkeveredett ugor elem emlékének tartható.¹¹¹

Korábban nem ismertem a felsorolt V. századi sírokat s a velük foglalkozó irodalmat, elkerülték figyelmem az avarkori lovastemetkezések tanulságai is. Ezért az ugor-magyarok ló tartásának önálló, belső fejlődését szem előtt tartva¹¹² a Közép- és Felső-Volgai lábhoz tett ló bőrös temetkezésekben főként magyar hatást feltételeztem.¹¹³ (A bolgár-türkök szerepét e vonatkozásban azért tartottam elhanyagolhatónak, mert csuvasos szókincsünk bizonyossága szerint az ősmagyarok lovas életmódját innen nem érthette jelentős hatás.¹¹⁴) Az újonnan megismert adatok miatt le kell mondanunk erről a lehetőségről.

Tudjuk, hogy a szaragurok, ogurok és onogurok az V. sz. közepén jelentek meg Európá határán.¹¹⁵ Az egyeztetés az onogurok mellett szól, mert ők (egy részük) költöztek a Felső-Volga mellé, és (ott) a magyarok elkeveredtek velük (ld. ‚hongrois’ stb.). Ezekről a kapcsolatokról elegendő régészeti adat hiányában ma még keveset

¹⁰³ Смирнов, К. Ф., Археологические статьи в Трудах Саратовского Областного Музея Краеведения. Сов. Арх. 1962. 270—3.

¹⁰⁴ Id. pl. Руденко, С. И., Культура куннов и ноинулинские курганы. Москва—Ленинград. 1962.

¹⁰⁵ Czeglédy K., Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. Ant. Tan. II. 1955. 140.

¹⁰⁶ Mosēs Kalankatvaci II. 40, Dowsett, C. F. J., The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurancí. London, 1961. 156.

¹⁰⁷ Id. 60. és 103. j.

¹⁰⁸ Покровский, А. И., Верхне-Салтовский могильник. Труды 12. Арх. Съезда. 1905. 468. Плетнева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142. 1967., 85, 101, (továbbiakban: Плетнева 1967.)

¹⁰⁹ Шейхов, Н. Б., Погребальный обряд в раннесредневековом Дагестане как исторический источник. КСИИМК. XLVI. 1952. 102—3.

¹¹⁰ A tankejevkaí temetőt az első közleményben török és finnugor népekhez kapcsolták (Gening—Halikov i. m. 76, 79.). 1966-ban hozzám intézett levelében V. F. Gening kifejtette, hogy a temető lakosságát a honfoglaló magyarok északi törzseivel hozza kapcsolatba. E. A. Halikova bolgárnak tartotta (Погребальный обряд танкеевского могильника. Арх. и Эти. Татарии, 1. Казань, 1971. 90—3), míg az 1971 tavaszán Szegeden tartott avar-szláv régészeti szimpozionon „jelentős magyar hatásról” beszélt.

¹¹¹ Казаков, Е. П., К вопросу об этническом составе и локализации населения ранне-булгарского государства. Тезисы докладов. Казань, 1967. 78.

¹¹² Hajdú P., A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest, 1953. 44.

¹¹³ Bálint 1969. 113, 1970. 41—2.

¹¹⁴ Zichy I., Mióta lovas nép a magyar? MNy. XXVII. 1931. 13.

¹¹⁵ Czeglédy K., Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest, 1969. 91.

tudunk. Ha azonban bennük onogurokat, a Volga mentén pedig onogur-magyarokat láthatunk, határozottabb magyarázatot kap a magyaroknak baskír, türk megnevezése, s általában törökös megjelenése, a régészeti¹¹⁶ és embertani egyeztetések,¹¹⁷ és az, hogy éppen a Megyer kivételével valamennyi — bolgár-török eredetű! — törzsnevünk megvan Magna Hungaria területén.¹¹⁸

3.1. A sztyeppei lovasnomádok emlékei között nem találni „lábhoz tett lóboros” temetkezést. Másrészt a sztyeppén — az egész ló eltemetése mellett — a „kitömött lóboros” változat fordul elő. A IX—XI. századi részleges lovassírokat a szovjet kutatás egybehangzóan besenyőnek tartja.¹¹⁹ E századokból a hitelesen feltárt anyag legnagyobb része a šarkeli temetőből ismeretes,¹²⁰ ezért érdemes azt közelebbről megvizsgálnunk. Sz. A. Pletnyeva az értékelésnél a temetőt lovas és nem-lovas sírokra osztotta, a kettéválasztás bármilyen indoklását mellőzve. A lóáldozat anyagi és társadalmi hátterére gondolva nyilvánvaló, hogy e felosztás megítévesztő. A nomád temetőkben sem a többi temetkezési szokás, sem a leletanyag sohasem mutat közöttük etnikai eltérést. A Pletnyeva csoportjai között kimutatott különbségek voltaképpen a gazdag és szegény temetkezéseket fedik. Ha azonban a László Gy. által bevezetett elemző módszerrel¹²¹ közelítünk, a temető valóban két, egymástól jól elkülönülő csoportra oszlik. (Munkánk értékének visszavonhatatlanul határt szab, hogy a temetőt nem tárták fel teljesen.) A választóvonal a 13—15. kurgán között, É—D-i irányban húzható meg. A nyugatra eső részt „A”, a keletit „B” csoportnak nevezem. Megfigyeléseim a következők:

Felosztásunk szempontjából döntő: a szovjet kutatók által besenyőnek meghatározott csukló nélküli csikózábla¹²² az „A” csoport lovas- és lószerszámos sírjainak egyharmadában, míg a „B” csoportnak csak nyolcadában került elő. Ugyanekkor nyerges temetkezést csak a másodikban találni. Mai ismereteink szerint szintén jellegzetesen besenyő tárgy az olló,¹²³ mely a „B” csoportnál hiányzik. Az ugyanitt talált „tarsolyfüggesztőkhöz” és szabályához hasonlók a honfoglaló anyagban is megvannak. A javasolt kettéválasztást teljesen megerősítik az embertani vizsgálatok. A taxonómiai elemzés az europid és mongoloid nagyrasz különböző

¹¹⁶ A tankejevkaik temető lezárulását a IX. sz. elejére teszik (*Gening—Halikov* i. m. m. 79). Ez egybeesik *Ligeti L.* azon megfigyelésével, hogy a magyarok legfeljebb a IX. sz. első harmadában váltak el a Volgánál maradt testvérektől (Gyarmat és Jenő. Nyelvtud. Ért. 40. Budapest, 1963. 238.). Hasonló gondolat: *Мерперт, Н. Я.*, Угорские (венгерские) племена в южнорусских степях. Очерки истории СССР. III—IX вв. Москва, 1958. 674.

¹¹⁷ A bolse-tarháni temető embertani anyagát feldolgozó M. Sz. Akimova sok rokonságot figyelt meg a honfoglalás kori koponyákkal. Ezt írta: „Ha ez a hasonlóság más adatokkal is alátámasztást nyer, akkor a magyarok kialakulásában bolgár, azaz török elemek részvételéről lehet beszélni (*Акимова, М. С.*, Материалы к антропологии ранних болгар, függelék *Gening—Halikov* i. m. 182.). A tankejevkaik csontanyagot Lipták P. személyesen tanulmányozta. Szíves szóbeli közlése szerint ezek a honfoglaló magyar koponyákkal 9/10-es egyezést mutatnak. Sztaroje-muszino-n előfordul a honfoglalókra jellemző jelképes trepanáció: *Nemeskéri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A.*, A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthrop. Közl.* IV. 1960. 28—9.

¹¹⁸ *Németh Gy.*, Magyar törzsnevek a baskiroknál. *Nyelvtud. Közl.* 1966. 35—50. — E cikk előző változatáról írott első lektori véleményében Dienes I. — akkori nézetemmel szemben — a „lábhoz tett lóboros” honfoglalás kori lovastemetkezések volgai (onogur) bolgár kapcsolatait vetette fel.

¹¹⁹ *Pletnyeva* 1958. 153—61, *Федоров—Давидов, М.*, Кочевники под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 134—45.

¹²⁰ *Плетнева, С. А.*, Кочевнический могильник близ Саркела—Белой вежи. *МИА.* 109. 1963. 258.

¹²¹ *László Gy.*, A népvándorláskori temetők térképezéséről. *Folia Arch.* 1941. 266—8.

¹²² *Pletnyeva* 1958. 158. 4. kép.

¹²³ ио.

IV. TÁBLÁZAT. A sarkeli nomád temető csoportjai. — *Les groupes de la nécropole nomade de Šarkel.*

temetkezési rend	„A” csoport (19 sír)	„B” csoport (26 sír)
	kis területen, kötött rend, soros temetkezés	nagy területen, laza, rendszertelen temetkezés
<i>lovastemetkezés</i>	45% (9 sír)	32% (8 sír)
<i>nyerges temetkezés</i>	—	12% (3 sír)
<i>koporsó</i>	30% (6 sír)	4% (1 sír)
<i>tájolás</i>	Ny—K	részben DNy—ÉK
<i>szablya</i>	—	2 db
<i>„tarsolyfüggesztő”</i>	—	2 db
<i>olló</i>	2 db	—
<i>öntött bronzcsüngő</i>	2 db	—
<i>csuklónélküli csikószabla</i>	7 db	3 db

változatait mutatta ki.¹²⁴ Megfigyelhető, hogy e kettő sohasem keveredik egymással: a mongoloid nem fordul elő — Lipták P. terminológiáját használva — a pamírral, az armenoiddal, a Cromagnon C-vel, a mediterránnal: viszont 7 ízben a turaniddal együtt mutatták ki. A taxonómiai adatokat a temetőterképre vetítve az első pillantra szembeűnik, hogy az „A” csoportban csak europid és pamíri jellegű halottak, a „B” csoportban pedig túlnyomórészt mongolidok és turanidok nyugszanak. (Az utóbbi elemeknek a magyarság etnogenezisében játszott szerepére először V. F. Gincburg figyelmeztetett, jelentőségét Lipták P. és László Gy. hangsúlyozta.¹²⁵ Végezetül elmondhatjuk tehát, hogy a temetőben valóban két csoport különböztethető meg. Az elsőre többek között a besenyő jellegzetességnek tartott csukló nélküli csikószabla, az olló használata és a koporsós temetkezés elterjedtsége jellemző. Embertani összetétele olyan vidékről való származásra mutat, ahol az europid elem erőteljesen keveredhetett a pamírral, s ahol e népesség nomád életmódot folytathatott. A pamíri típus ismert elterjedése¹²⁶ alapján ez a Szir-Darjától É-ra eső terület, a Kazah sztyeppe lehetett.¹²⁷ (Alább látni fogjuk, ez megfelel a történeti szemponatoknak is.) A második csoport emlékanyaga részben a honfoglaló magyarokéra emlékeztet (szablyák formája, „tarsolyfüggesztők”, az egyik lándzsa típusa, a nyerges temetkezés szokásának megléte). E népcsoport — a turanid és mongolid embertani elemek keveredése alapján — az előzőtől É-ra, ÉK-re eső vidékekről származhatott. A sarkeli temetőt a IX. sz. végétől kezdve használták, s időrendi okok miatt csakis a besenyő törzsszövetséghez tartozhatott.¹²⁸ A feltárt kurgánok első csoportja minden kétséget kizáróan a XI. századból jól ismert régészeti anyagú besenyőkhöz kapcsolható. De milyen népességet keressünk a besenyő törzsszövetségben belül, a sarkeli „B” csoportban? E kérdésben egyelőre nem támaszkodhatunk a szovjet eredmények-re, kollégáink most figyeltek fel a részleges és teljes lovastemetkezés eltérő gondolati hátterére, s a koponya-hosszúcsontos temetéseken belül a „lábhoz tett lóhörös” és a „kitömött” változat közti különbségre.¹²⁹

¹²⁴ Гинзбург, В. В., Антропологические материалы к проблеме происхождения населения хазарского каганата. Сб. МАЭ. 12. 1951. 339—59.

¹²⁵ Lipták, P., Awaren und Magyaren in Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Arch. Hung. 1957. 252, László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961. 17.

¹²⁶ Lipták, P., Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem Mittleren Donau-becken und Mittelasien. Acta Orient. Hung. V. 1955. 306.

¹²⁷ A sarkeli törökös europidok kapcsán ugyanerre a területre, a mai úzbég koponyákkal való egybevetésre gondolt Pletnyeva 1958. 161.

¹²⁸ Fjodorov—Davidov i. m.

¹²⁹ Zaszceckaja i. m. 69.

3.2. Foglaljuk össze, mit tudunk — szórványos adataink alapján — a „kitömött lóbőrös” temetkezési szokásról: a) legkorábban a IV—VI. században, a Kazah hátságán és a Felső-Ob mentén fordul elő;¹³⁰ b) igen kis számban megvan a VI—VII. századi avaroknál és c) a IX—X. századi magyarok egy csoportját jellemzi. d) Dél-Oroszországban a IX. sz. vége előtt ismeretlen. A IX. sz. végéről való a Vereckétől mintegy 100 km-re talált két kryloszi sír,¹³¹ melyeket kutatásunk egyhangúan Árpád népéhez köt. Ebben az időben kezdtek el temetkezni a šarkeli kurgán-temetőbe is. e) A X—XI. sz. folyamán besenyő emlékanyaggal kísérve, szélesen elterjedt a sztyeppén. f) Belső-Ázsiában csak jóval a IX. sz. után jelentkezik.¹³²

E temetési mód kétségtelenül török eredetű. A kései belső-ázsiai megjelenést látva kitűnik, hogy az a nyugati törökségtől származhat. DNy-Szibériára utal, hogy hiányzik a Kazár kaganátus területéről, és hogy a későavar vándorlás hullámai nem érintették a szóban forgó szokású népességet. Korai, VI. századi előfordulása kizárja, hogy számos ismert török népet (kazárok, baskírok, besenyők, uzok, kunok és a nem-török kálizok) lássunk bennük. Másrészt teljes hiányuk a IX. sz. előtti délorosz sztyeppén nem teszi lehetővé a korai törökséggel (onogur, ugor, szavir, szaragur, türk, bercel stb.) való egyeztetést sem. Úgy látom, azon szempontoknak, hogy a VI. századi avarok bizonyos nyugati török töredéket magukkal sodorhattak, s hogy e nép fő része később a besenyő törzsszövetségbe olvadt be — egyedül a kangarok felelnek meg. A kangarok 540 körül¹³³ Európa és Ázsia határán, éppen a 17 év múlva arra vonuló avarok útja mentén éltek (csak így támadhatták meg a perzsákat a Kaukázuson keresztül). Valamikor 750 előtt az akkor szavárdnak nevezett magyarokkal háborúztak,¹³⁴ ami szintén valahol a Volga partjánál való lakásra mutat. Bőborbanszületett Konstantin idejére már a besenyőkhöz tartoztak.¹³⁵ Egybeolvadásuk a VIII. sz. első felében történhetett, mert a besenyők 720 körül vonultak le a Kazah sztyeppére, 745 körül egy ujjur követség a Kaspitól északra látta őket.¹³⁶

A fejezet elején felsoroltakból nyilvánvaló, hogy a honfoglaló magyarokhoz a „kitömött lóbőrös” szokás csak a Volgán túlról kerülhetett át. Ott viszont már a VIII. sz. óta besenyők éltek. Bár hiteles forrás adat nincs arról, hogy besenyők 889 előtt Európában lettek volna, J. Marquart¹³⁷ óta többen gondolják, hogy egy csoportjuk korábban (talán a 830—40-es években) átkelt a Volgán.¹³⁸ Ezt igazolná a Hudud

¹³⁰ *Кадырбаев, М. К.*, Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана. ТИИАЭ. Алма-ата, 7. 1959. 180—1, *Грязнов, М. П.*, История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка. МИА. 48. 1956. 121.

¹³¹ *Pasternak, J.*, A krylosi (Galicia) magyar sírletelek. Arch. Hung. XXI. 1937. 137—41, *Erdélyi I.*, A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1960. 173.

¹³² *Евтюхова, Л. А.*, О племенах Центральной Монголии в IX. в. Сов. Арх. 1957. 217—20, *Боляринова, З. Я.*, Погребальный обряд в басандайских курганах. [К. Е. Гриневич ред.] Басандайка. Томск, 1947. 31, 38. t. *A. A. Gavrilova* szerint a Jevtyuhova által adott keltezés túlságosan korai, s a Hosut-hudzsirte-i sír inkább a XIII. sz.-hoz áll közelebb. Id.: Могилы поздних кочевников у горы Суханихи на Енисее. Сов. Арх. 1964. 2. 167—9.

¹³³ *Czeglédy K.*, Új adat a besenyők történetéhez. MNy. XLVI. 1950. 361—2.

¹³⁴ *Czeglédy K.*, IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. Budapest, 1954. 44.

¹³⁵ DAI 37 §.

¹³⁶ *Bacot, J.*, Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe s. JA. 244. 1956. 147, és *Czeglédy K.* szíves tájékoztatása előkészületben levő munkájáról.

¹³⁷ *Marquart, J.*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig. 1903. 33—5.

¹³⁸ *Györffy Gy.*, Besenyők és magyarok. KCsA. I. 1939. 398, 7. j., *Dunlop, D. M.*, The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954. 199, *Macartney, C. A.*, The Magyars in the Ninth Century. London, 1930. 103, *Bartha* 1968. 100, *Мернерт, Н. Я.* Угорские (венгерские) племена в южно-русских степях. Очерки истории СССР III—IX вв. Москва, 1958. 681.

al-Álam tudósítása a kazár és türk besenyőkről,¹³⁹ mely nevek más forrásokból ismeretlenek. A kangar-besenyő megoszláson (DAI) kívül kétféle besenyőről tud a X. sz-i grúz Avtime Atoneli,¹⁴⁰ Maszudi,¹⁴¹ kétféle kiejtéssel adja vissza nevüket Kazvini, Abu Dulaf,¹⁴² és a šarkeli temető vizsgálatánál is kettős származást figyeltünk meg. Ezért úgy vélem, a Hudud-nak a türk besenyőkről szóló híradását nem kell elutasítanunk.¹⁴³ Azt a gondolatot, hogy a X. századi besenyő törzsszövetség egyik csoportja már a IX. században átkelt volna a Volgán, megerősíti egy, a 889 előtti eseményeket tárgyaló — önmagában kétségtelenül vitatható hitelű — írásos emlék, mely besenyőket és magyarokat egymás oldalán harcolva említ.

3.3. A Cambridge-i genizatóredékről¹⁴⁴ van szó, az ismeretlen kazár zsidó és Chaszidaj ibn Saprut levelezésének egyik változatáról.¹⁴⁵ Bár a levelezés jelenleg ismert dokumentumai a XI. században bizánci területen készült hamisítványon alapulnak, forrásértékük mutatja, hogy már 1100 körül utalás történik rájuk.¹⁴⁶ A Cambridge-i töredéket Mandel M. és Gyóni M. — az orosz vonatkozású eseményeket leszámítva — a forráscsoport leghitelesebb emlékének tartja. Megbízhatóságát Telegdi Zs. is hangsúlyozza.¹⁴⁷ H. Grégoire és Czeglédy K. ugyancsak az oroszokat tárgyaló részek alapján kétségbevonják a felhasználhatóságát.¹⁴⁸

A Cambridge-i Névtelent S. Schechter adta ki. A bennünket érdeklő sorok a következők: „.....király ...feltámadtak mind a népek.....ellen, és fellázították ..... Makedon királya, és háborúba jöttek (:)) Asia királya és T(urkia).....és Pajinil és Makedon. Csak Alán királya volt segítségére ..... egyrészük őrizte a zsidók Tórájához (való hitet). Ezek a királyok ..... harcoltak Kazár ellen (,) Alán királya pedig az ő országuk ellen ment (.) És ..... (olyan vereséget mért rájuk) amire nincs gyógyír. És adta őket Isten Benjámín a király elé. Áron király idejében is harcolt Alán királya a kazárok ellen, mert felbujtotta őt Javan királya. Áron pedig Turkia királyát bérelte fel ellene, mert volt ..... És elesett Alánnak királya Áron színe előtt és elfogta őt élve .....”

¹³⁹ *Hudud* 20, 47 §§, 101, 160.

¹⁴⁰ *Istvánovits M.*, Adatok a besenyők történetéhez a grúz krónikák alapján. *Ethn.* 1963. 108.

¹⁴¹ *Marquart* i. m. 12.

¹⁴² *Kuun G.*, A besenyő népnév kétfajta kiejtéséről Kazvini-nál. *Ethn.* 1896. 474—5, *Григорьев, В.*, Об арабском путешественнике X. в. Абу Долефа. Санктпетербург, 1872. 15.

¹⁴³ A felosztást elfogadja *Grégoire, H.*, Le nom des Hongrois. *Byz.* XII. 1937. 649. 2. j, *Fjodorov—Davidov* i. m. 136—7, *Плетнева, С. А.*, Печенеги. Очерки истории СССР. III—IX. вв. Москва, 1958. 728. *Артамонов, М. И.*, История хазар. Ленинград, 1962. 352. Gyórfy Gy. — amennyiben a felosztás valós helyzetet tükröz — lehetségesnek tartja, hogy a kavarakon keresztül egy besenyő csoport került a magyarokhoz, *Gyórfy* 1959. 60—1.

¹⁴⁴ *Schechter, S.*, An Unknown Khazar Document. *Jewish Quarterly Review*, III. 1912—13. 181—219. Pontatlan magyar fordítása: *Marmorstein A.*, Új adatok a kazárok történetéhez. *Egyet. Phil. Közl.* 1914. XXXVIII. 148—52. Megköszönöm Czeglédy Károlynak és Raj Tamásnak a szöveg olvasásában nyújtott segítségét.

¹⁴⁵ A levelezés irodalmát ld. *Bartha* 113—4. 1968.

¹⁴⁶ *Czeglédy K.*, A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *MNy.* XLI. 1945. 45.

¹⁴⁷ *Кокочов, Л. П.*, Еврейско-хазарская переписка из X. века. Ленинград, 1932. XXVII, *Mandel M.*, József khazár király válaszlevelének hitelessége. Pécs, 1929. 8—9, *Mošin, V.*, Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge. *Byz.* VI. 1931. 310, *Gyóni M.*, Kálizok, kazárok, kabarok, magyarok. *MNy.* 1938. 90, *Telegdi Zs.*, A kazárok és a zsidóság. *IMT Évkönyv* 1940. 264, 278, 281.

¹⁴⁸ *Grégoire, H.*, Le „Glozel” Khazare. *Byz.* XII. 1937. 225—63. Aggodalmaira Gyóni M. (i. m. 94. 35. j.) és Telegdy Zs. (i. m. 273.) válaszolt. A levél esetleges hamis volta, (tudatos?) tájékoztatlansága az orosz eseményekben egészében nem érintheti egyes részek hitelességét, ld. *Kokocov, Dunlop* nyomán *Bartha A.*, Történeti földrajz és történelem. *Tört. Szle*, XI. 1968. 24.

A szövegben előforduló népnevek közül Kazária azonosítása kétségtelen (קזריא, 'Kázarijá'), hasonlóképpen Bizáncot jelenti a Makedon (מקדון, Mukdon') és Javan (יבן, 'Jáván') királya elnevezés. A kazár uralkodó nevének irata csak egy írásjellel tér el a bibliai Benjáminétól (בןמינ, Binjámín'), ugyanez áll Áron nevére is (ארוח, 'Áháron'). Az alán népnév is világosan olvasható (אלן, 'Álán').¹⁴⁹ Aszia királya az asz-okkal, lovasnomád alánokkal azonos.¹⁵⁰ Az 51. sorban töredékes T (urkia) ... אל) az 56. sorban tisztán látszik (אלן). Ezekben a turkokban V. Mošin és M. I. Artamonov a torkokat (=uzokat) látja, akik a leírt eseményeknél később jelentek meg a Volgánál.¹⁵¹ Tekintve hogy valamennyi IX—XII. századi bizánci befolyást tükröző forrás a magyarokat nevezi turk, türk néven, a szóban forgó eseménynél is vitathatatlanul a magyarok jelenlétével kell számolnunk.¹⁵² (Ez egyúttal az események terminus ante quem-jét is megadja: 895). A piinil (פניל, 'pajnil') népnév értelmezése sem okoz nehézséget. Czeglédy K. tájékoztatót, hogy e forma kissé romlott, s az írásképek megváltoztatásával kapjuk a p. s. n. y. k (פניל) olvasatot, ami gyakorlatilag az egyetlen lehetséges javítás, s ez a besenyők héber elnevezését adja. Ugyanerre az eredményre jutott a kérdéses népnév meghatározásában Mošin, Artamonov és Kokovcov is.¹⁵³

A szereplők közül a kazár és a bizánci uralkodó személye rögzíthető. Benjámin a IX. sz. második felében volt hatalmon, a császár pedig III. Mihály (842—867) volt.¹⁵⁴

Forrásunk világosan rámutat a felkelés okára, amikor megmondja, hogy az alán király azért nyújtott segítséget a lázadókkal szemben, mert egy részük ragaszkodott a Tórához. Az asz-alánok, a türk-magyarok és a piinil-besenyők¹⁵⁵ tehát a részben zsidó vallású kazár uralkodó osztály ellen fogtak össze (bizánci támogatásra?).

A kazár vezetők zsidó hitre való áttérését tárgyalók figyelmét elkerülte Gyóni M. dolgozata. Elemzésében arra az eredményre jutott, hogy a zsidó hagyomány, a keleti források és a nyugati kútfők közti ellentmondás két vallási változást tükröz:¹⁵⁶ Bulan kazár fejedelem 800-ban a karaita-zsidó hitet vette fel, míg Obadja és udvara 863-ban a talmudista zsidóságra tért át.¹⁵⁷ Obadját a források kemény, erőszakos apostolként ábrázolják, aki vérrel-vassal akarta terjeszteni az új hitet. A Kaganátus vallási türelemhez szokott népei között ez nyilván elégedetlenséget váltott ki.¹⁵⁸

A felkelőket „divida et impera” elvvel támogató III. Mihály 867 szeptemberében halt meg. A normannoknak 861—2-ben Bizánc ellen intézett támadása után, a 839-es kapcsolatkeresés szellemét felújítva, ismét jó viszony alakult ki Kijev és Bizánc közt.

¹⁴⁹ Az eddigi olvasatokban minden kutató megegyezik.

¹⁵⁰ A kifejezést Schechter „King of Asia”-nak fordította, többek között ez adott alapot Grégoire-nak a kételkedésre. Az azonosításra ld. Marquart i. m. 164.

¹⁵¹ Mošin i. m. 314, Artamonov i. m. 356, Kossányi B., Az uzok és kománok történetéhez a XI—XII. században. Száz. 1923. 520—1.

¹⁵² Kokovcov i. m. 117. 3. j, Gyóni i. m. 164 és Czeglédy K. szóbeli közlése.

¹⁵³ Mošin i. m. 312, Artamonov i. m. 355—6, Kokovcov i. m. 117.

¹⁵⁴ Mandel i. m. 39, Mošin i. m. 324, Gyóni i. m. 164, másként látja Artamonov i. m. 356.

¹⁵⁵ A geniza töredékes volta miatt sajnos nem tudjuk, ki volt a felkelést szító-támogató bizánciakon, valamint a besenyőkön, magyarokon, asz-alánokon kívül a negyedik lázadó népcsoport.

¹⁵⁶ Gyóni i. m. 164. Hasonló kronológiával, ugyanezt a kettősséget hangsúlyozza V. Obolensky és Bartha A. is, Bartha 1968. 114.

¹⁵⁷ A kazárok és a zsidó vallás kapcsolatát másként itéli meg Czeglédy K., Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Nyelvtud. Ert. 70. Budapest, 1970. 256.

¹⁵⁸ A zsidó hit felvétele és a lázadás közti összefüggés irodalmát ld. Bartha 1968. 113. Ezt vallja Kovács B. is: Kabarok és palócok. Egri Múz. Évk. 1969. 161.

Az egyik veszedelmes ellenféllel kibékülve a másikkal jelentkező belső ellenzékot támogatni — ez jól illett a nagy politikai koncepciójú III. Mihály terveibe.¹⁵⁹

Tehát forrásunk szerint a leírt belháború az uralkodók személyének szerencsés azonosítása esetén 863—7 között, de mindenképpen a IX. sz. második harmadában zajlott le. Egyéb feljegyzések is szólnak arról, hogy ebben az időben a kazárok belpolitikai nehézségekkel küzdöttek. Al-Baladhuri azt írta, hogy H 240-ben (854—5) Örményország kormányzója újjáépíttetett egy elhagyott várost, ahol 300 családot telepített le. Ezeknek a jövevényeknek az „iszlámhoz való vonzódásuk miatt” kellett elhagyniok Kazáriát.¹⁶⁰ Czeglédy K. előkészületben levő munkájában ezt az eseményt hozza kapcsolatba a kavar lázadással. Más szempontból, de hasonló gondolatot vet fel Boga I. is.¹⁶¹ A másik adat Dimašqi-tól származik. Arról tudósít, hogy H 254-ben (867-8) palotaforradalom tört ki a kazároknál. Egy ismeretlen nevű török törzs támadta meg az országot. A korezmi katonaság szerzőnk szerint csak azal a feltétellel volt hajlandó felvenni a harcot, hogy a kazárok térjenek át az iszlámra. Amikor ez megtörtént, visszaverték a támadókat.¹⁶² A mohamedán hit felvételével kapcsolatos rész természetesen elfogadhatatlan. Az eseményt J. Marquart különösebb indoklás nélkül H 354-re (967) keltezte.¹⁶³ Ha azonban Dimašqi valóban erről az évről szólt volna, nem feledkezhetett volna meg Szvjatoszláv sorsdöntő kimenetelű hadjárataról, sem, s valószínűtlen, hogy a ruszokat összekeverte volna valamilyen „türk” törzssel. Így az asz-alánok, a türk-magyarok, egy ismeretlen nevű nép és a pajinil-besenyők közös lázadása egy már korábban megindult folyamatba tartozik bele, s — a kazár győzelmet látva — annak végső mozzanata volt. Nézetem szerint a Cambridge-i Névtelen közölt sorai a kavar felkelésről szólnak, a bizánci császár szövegénél (DAI) részletesebben. A történészek egy része erre az időszakra (860 körül) helyezi a kavar csatlakozás idejét.¹⁶⁴

A genizatöredék további mondatait a magyar őstörténet ismert eseményei erősítik meg. A Benjámin követő uralkodó (Áron) feledve a pártütést, az alán király szembeszegülésekor a türk-magyarok vezérét hívja segítségül. Arra a népre támaszkodik, melynek hadereje számottevő kellett legyen, s mellyel a kapcsolatok szövetséges jellegűek voltak. Jól illik ide a Levedi és a kazár kagán viszonyát jellemző helyzet, amikor az utóbbi magához kérte a magyar vezért. Összhangban áll ez az időrendi szempontokkal is: Konstantinosz szerint Levedi látogatására néhány évre törtek rá a besenyők a türkökre. A magyar fejedelem bizvást utazhatott 870—80 körül kazáriába, s így fia, Kurszán, meglett férfiként lett a honfoglalás idejére népe egyik vezére.¹⁶⁵

A Cambridge-i Névtelen azon adata, hogy besenyők és magyarok szövetségesként harcoltak, két, korábbi gondolatot erősít meg. Egyrészt tehát van alapunk feltételezni, hogy a besenyők egy része már 889 előtt is beköltözött Európába. Másrészt alátámasztja a történészek megfigyelését: nem véletlen, hogy a kavarak a sikertelen felkelés után éppen a magyarokhoz csatlakoztak, ez ui. gyanítani engedi, hogy utóbb-

¹⁵⁹ A fiatal császár alakjáról: *Vasiliev, A. A.*, *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Mediaeval Academy of America, 46. 1946. 152—9.

¹⁶⁰ *Marquart* i. m. 24.

¹⁶¹ *Boba, I.*, *Nomads, Northmen and Slavs*. Wiesbaden, 1967. 115—7.

¹⁶² *Macartney* i. m. 133.

¹⁶³ *Marquart* i. m. 4.

¹⁶⁴ *Pauler Gy.*, *A magyar nemzet története Szt. Istvánig*. Budapest, 1900. 14, *Zichy I.*, *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939. 26, 34, 74, *Czeglédy K.*, *A magyarság Dél-Oroszországban*. [Ligeti L. szerk.: *A magyarság őstörténete*.] Budapest, 1943. 100—24, *Macartney* i. m. 124, *Minorsky in: Hudud*, 124, *Bartha* 1968. 114, 125. j., *Györffy* 1959. 50—1, 79.

¹⁶⁵ *Györffy* 1959. 142.

biak is szerepet játszottak a kazárellenes mozgalmakban.¹⁶⁶ Besenyők jelenlétének feltételezése a hazai irodalomban nem előzmény nélküli. Elsőnek Györffy Gy. vetette fel a *Hudud al-'Alam* türk- és kazár-besenyő felosztása kapcsán.¹⁶⁷ Fehér Gézában éppen a lovastemetkezések kapcsán merült fel e lehetőség.¹⁶⁸ Cikke írásakor még nem állhatott rendelkezésére Pletnyeva összefoglalása, ezért a kitömött lóboros temetkezés részletesebb etnikai elemzésébe nem bocsátkozhatott. Egy temető sajátos halottas szokásai alapján Éry K. is gondolt besenyő elemekre.¹⁶⁹ A honfoglaló magyar és besenyő régészeti hagyaték, temetési módok között László Gy. és Csallány D. vont párhuzamot.¹⁷⁰

3.4. Ezért most nézzük meg, milyen viszonyban áll a két nép régészeti emlékanyaga, vannak-e az Európában élt magyarok kultúrájában dél-szibériai, belső-ázsiai elemek. Az eltérő jegyek számbavétele nem nehéz, hiszen társadalmi fejlettségük eredetük sokban nem egyezett. Így csak a legjellemzőbbeket említem: nincsenek a honfoglaló sírokban egyenes szájas csikóablák, ollók, állatfejes vagy madárdíszes ruhadíszek. Fontos, hogy a besenyőknél jóval kisebb számban fordul elő veretes öv, s az a magyar többséggel szemben legtöbbször díszítetlen. Nincs meg a honfoglalóknál néhány besenyő lovastemetkezési forma: a halott és a lóbor külön gödörbe helyezése, a magányos lóbor-temetés, a lónak a halottól deszkával való elválasztása.

A „kitömött lóboros” temetésen túl egyező vonás a — nem etnikus sajátosságú, de a finnugoroktól és egyes sztyepei népektől mégis megkülönböztető — Ny—K-i tájolás. A lovas felszerelésből a vállába kovácsolt fülű kengyel¹⁷¹ a csörgős lószerszámveret említhető. Az előbbi a „klasszikus” honfoglaló anyag egyik szép jellemző tárgya. Formája a IX. századig Kelet-Európában ismeretlen, eredete Közép-Ázsiában kereshető.¹⁷² Tipológiailag ebből származik a XI—XII. századi sztyeppéken szél-tében elterjedt kerek kengyel,¹⁷³ ami a XI. századtól — nyilván a keleti beköltözések révén — nálunk is megjelenik. A mindkét népnél kis számban előforduló csörgős lószerszámvereteket a hazai szakirodalom minuszinszki eredetűnek tartja.¹⁷⁴ Egyes nyílcsúcs-fajták egyezése a vadászat, a harc azonos műveléséről tanúskodik. Egy XI. századi előkelő besenyő nő sírjában¹⁷⁵ szám szerint is egyezve, pontosan olyan elrendezésben találtak díszes ezüst lábbeli vereteket, mint néhány honfoglaló nő

¹⁶⁶ *Perényi J.*, A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. [Kovács E. szerk.: Magyar-orosztörténelmi kapcsolatok.] Budapest, 1956. 22, *Artamonov* i. m. 343, *Bartha* 1968. 99.

¹⁶⁷ Ld. 143. j.

¹⁶⁸ *Fehér, G.*, Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9—10. Jahrhundert. *StuSla*. 1959. 314, az Abák besenyő eredetéről korábban írt: Die Petschenegen und die ungarische Hunnensagen. *KCSA*. 1940. — Itt kell még megemlékezni *H. Grégoire* egy gondolatáról, hogy a kabarok a Konstantinosz említette kangarok lennének; i. m. 645—50. — *O. Pritsak* szubjektív gondolatmenetű cikkével nem tudok egyetérteni: *Yowar und Kábarq-Kawar*. *UAJb*. 30. 1964. 378—94.

¹⁶⁹ *Éry, K.*, Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia VIII—IX*. 1968. 125.

¹⁷⁰ *László* 1961. 16, *Csallány D.*, Népvándorlás-honfoglalás-kori bizánci régészeti kapcsolataink. *Nyíregyháza*, 1965. 12.

¹⁷¹ Méri I. kifejezése.

¹⁷² *Винник, Д. Ф.*, Тюркские памятники Таласской долины. *Арх. памятники Таласской долины*. Фрунзе, 1963. 91.

¹⁷³ *Fjodorov—Davidov* i. m. 12. 1. kép.

¹⁷⁴ *László* 1943. 22—9. Ezt az újabb leletek megerősítik: *Rinčen, Y.*, Mélanges archéologiques. *Central Asiatic Journal*, IV. 1958—9. 289—99, *Кыласов, Л. П.*, Новая датировка памятников енисейской письменности. *Сов. Арх.* 1960. 100, 8.

¹⁷⁵ *Федорова—Давидова, Э. А.*, Погребение знатной кочевницы в оренбургской области. *МИА*. 169. 1969. 265.

lában.¹⁷⁶ Az uvak-i lelet jelentősége — a magyaroktól elválasztó évszázadnyi távolság ellenére — a díszítés szerkezetében levő rokonság, és az, hogy a sztyeppe többi népeinél nincsenek hasonlóan kipitykézett csizmák. Nem a besenyőknél, hanem Belső-Ázsiában találni két honfoglalás kori — egyébként ritka — tárgy típus párhuzamait. Az egyik éppen „kitömött lóbőrös” temetőből napvilágra került kapa.¹⁷⁷ Az íjtegeztek is eddig olyan sírmezőkből ismeretesek, ahol a vizsgált lovastemetkezés jelen volt (Kenézlő, Rétközberencs, Tiszaeszlár-Újtelep). Pontos párhuzamaikat az Altajból és Tocharisztánból mutatták ki.¹⁷⁸ Itt említhető meg az a megfigyelés, mely szerint a kelet-európai sztyeppe fémművességében a IX. sz. közepét követően egy új, friss belső-ázsiai beütés állapítható meg.¹⁷⁹ Bár ez a lehetőség az újabb vizsgálatokból ki-maradt, szeretném felhívni a figyelmet a Jenyiszej menti fémművesség formakincsére és ötvösgyakorlatára.¹⁸⁰ Nem a besenyőkhöz, sem a kavarkhoz nem kapcsolható, de meg kell emlékeznünk a Kér és Kürt törzsneveink jenyiszeji származásáról,¹⁸¹ a kisszámú mongoloid embertani elem előfordulásáról,¹⁸² a honfoglalók néhány taki fajtájú lováról.¹⁸³

Fejtegetésem szempontjából döntőek a nyelvészet eredményei. Török jövevény-szavainkban a csuvasos és oszmánli közé egy köztörök dialektusú, ún. középső réteg sorolandó. Ezt régebben — történeti és régészeti adatokat nélkülözve — besenyő-kabar-kun eredetűnek nevezték el,¹⁸⁴ ma már azonban tudjuk: a honfoglalás korában valóban beszélték e nyelvjárást is. A kettő aránya (a csuvasos javára) kb. 3:1 lehetett.¹⁸⁵ Igen elgondolkasztató, hogy a vezetőrétegből ránkmaradt nevek kis kivétellel köztörök jellegűek,¹⁸⁶ „Ajtony” megfelelője egy XI. századi besenyő vezér nevéként is feltűnik,¹⁸⁷ az augsburgi Sur vezér neve pedig a besenyő Csur törzsnévvel azonos eredetű!¹⁸⁸

¹⁷⁶ Csallány, D., Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschlüge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 22. 1970. XLIV. t.

¹⁷⁷ Dienes 1956. LXXII. t. 3, használatára ld. Erdélyi I., Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. Ethn. 1967. 125—6.

¹⁷⁸ László Gy., A kenézlői íjtegez. Folia Arch. VII. 1955. 111—22. A rétközberencsi leletet Csallány D. dolgozza fel. A mindszei töredék nem íjtegezhez tartozott, ld. Dienes 1965. 165. 23. j.

¹⁷⁹ Fettich N., A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Száz. 1933. 257—9, Uő, A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Hung. XXI. 1937. 58—66, László Gy., A honfoglaló magyarság régészeti emlékei. in: Ligeti 1943. 194, Heckenast G., A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. Tört. Szle. IX. 1966. 141.

¹⁸⁰ Окладников, О. П., Культурно-этнические связи тюркского Прибайкалья VI—X. вв. с Западом. Исследования по археологии СССР. Ленинград. 1961. 000 Кибиров, А. К., Археологические работы в Центральном Тянь-Шане 1953—1955. гг. Труды Киргизской Арх. Этн. Экс. II. 1959. 115. 18, Ештохова, Л. А., Археологические памятники енисейских киргизов (хакасов). Абакан, 1949.

¹⁸¹ Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 75, Deér J., A honfoglaló magyarság. in: Ligeti 1943. 141—2, László (ld. 180. j.)

¹⁸² Nemeskéri J., Honfoglalás kori magyarság — Árpád-kori magyarság. Ant. H. I. 1947. 72.

¹⁸³ Bökönyi S. szíves szóbeli közlése.

¹⁸⁴ Németh Gy., Török jövevényiszavaink középső rétege. MNy. 1921. 22—6, Ligeti L., Mongolos jövevényiszavaink kérdése. Nyelvtud. Közl. 1935. 207—13.

¹⁸⁵ Bárczi G., A magyar szókincs eredete. Budapest, 1951. A besenyő népnév honfoglalás előtti török jövevényiszavunk, ld. Gombocz, Z., Über den Volksnamen Besenyő. Turán, 1918. 211. (továbbiakban: Gombocz 1918.)

¹⁸⁶ Melich J., Az Árpádkori becéző keresztnévek egy csoportjáról. MNy. 1907. 167, Pais D., Régi személyneveink jelentéstana. MNy. 1922. 28, Ligeti L., Álmos. MNy. 1926. 80—2, Németh Gy., Géza. MNy. 1928. 150.

¹⁸⁷ Melich J., Ajton, Ajtony. MNy. 1913. 352—6, Madzsar I., Ajtony, Altum. MNy. 1914. 42.

¹⁸⁸ Gombocz Z., Az Oslu nemzetségnév története. MNy. 1924. 24, hasonló összefüggés a Becse tulajdonnévvel ld. Gombocz 1918. 214.

Összefoglalva: A honfoglalás kori lovastemetkezésekben két fő csoport különböztethető meg. Az egyik a nagy tömegekre jellemző, az egész X. századot kitölti, valamennyi társadalmi rétegben jelen van, s eredete a honfoglalók onogur kapcsolataira vezethető vissza. A másik szokásforma kisebb számban, főként a korai X. századi temetőkben fordul elő. Az így eltemetett emberek társadalmi helyzete azt mutatja, hogy egy előkelő, főként katonáskodó népcsoportról van szó, mely sztyeppéi származású. E szokást — kényszerű feltevésként — a kangar-besenyőkkel azonosítottam, s felvettem, hogy az így temetkező népesség egy része 889 előtt csapódott Árpád népéhez, valószínűleg a kavar lázadás idején. A besenyők feltételezése a honfoglalók soraiban határozottabb magyarázatot ad a régészeti anyagban kimutatható közép- és belső-ázsiai kapcsolatokra, és a köztörök dialektus magyarokhoz kerülésének történeti hátterére.¹⁸⁹ (Az valószínű ui., hogy több köztörök nyelvű nép élt Kazáriában, de bizonyos, hogy egyik sem temetkezett „kitömött ló-bőrrel”. Ezért kell a kangar-besenyőkre gondolnunk.)

4. A Cambridge-i Névtelen kapcsán szólhatunk egy másik kavar törzsről is.

Ismeretesek azok a szoros kapcsolatok, amelyek a honfoglalók anyagi műveltségét és embertani összetételét a szaltovo-majacki kultúrához kötik. Ezek a vonatkozások készítették Zakharovot és Arendtet, majd Fettich Nándort, hogy Szaltovót és körét a magyarokkal azonosítsák, s a kultúra életének a IX. sz. második felében történt hirtelen megszakadását a magyarok elvándorlásával magyarazzák.¹⁹⁰ Artamonov a genizatóredék fent tárgyalt részében az asz-alánokban lovas népet, a szaltovói műveltség egyik fő hordozóját látja, s életének IX. századi megtörését a felkelést követő kazár bosszúval értelmezi.¹⁹¹ Artamonov a forrás kapcsán nem gondolt a kavar lázadásra! Így felmerül, hogy az élet megszűnése a szaltovói telepeken nem a magyarok elvonulásával van (Artamonov szerint okszerű) összefüggésben, hanem mert a népesség egy része ugyanazon okból, a magyarokkal *együtt* vándorolt tovább. Szaltovó eredetiségénél, etnikai meghatározásánál az elvetett magyar, kazár egyeztetések óta a szovjet kutatók a bolgár-törökök és/vagy az alánok szerepét hangsúlyozzák.¹⁹² Ennek végleges eldöntése nehéz lesz, mert a hézagos adatok miatt igen bonyolult dolog szétválasztani a Volga környéki török népek és az évszázadok óta a sztyeppén élő, életmódban, embertani alkatban és valószínűleg nyelvben is erős török hatásokat mutató alánokat. Györffy Gy. megfigyelései szerint egyes bolgár-török népcsoportnak és az alánoknak a kavarak között helyet kell biztosítani.¹⁹³ (Visszaigazolódik a Cambridge-i töredéknek a lázadásról szóló része, a besenyőkről mondtak; hiszen ott is szerepelnek az asz-alánok. Nem kell eleve elutasítanunk a forrásnak a besenyőkre vonatkozó részét sem.) Bárhogy is legyen, a hazai anyagban nem található több, biztosan idegen népcsoporthoz köthető lovastemetkezési forma. Ez magyarítható esetleg a világvallások tilalmaival, gazdaságosabb szemléletmóddal, vagy az életformával (egyes nemzetségeknél a lótartás kisebb jelentőségű is lehetett), esetleg egyedi hitvilággal (a lókultusz nem mindig jár együtt a háts eltemetésével).

¹⁸⁹ Dienes I. figyelmeztetett, hogy a besenyő elem feltételezését a honfoglalók soraiban egyes külföldi történészek és régészek álláspontjuk megerősítésének tekinthetik. — E kutatók a X—XI. sz.-ról szólva az átfogóbb értelmű „prefeudális”, „korai feudális” korként írnak; a leletek etnikai vonatkozásainál — sokszor a legismertebb magyar leletek felsorolása, párhuzamba állítása után — „népvándorlás kori”, „nem-letelepedett”, vagy éppen „besenyő” meghatározást adnak. Ezekkel a nem-tudományos indíttatású munkákkal nem kívánok foglalkozni.

¹⁹⁰ Zakharov, A.—Arendt, V., Studia Levedica. Arch. Hung. 1934. 72—8, Fettich 1933. 268.

¹⁹¹ Artamonov i. m. 252.

¹⁹² Pletnyeva 1967. 186—9.

¹⁹³ Györffy 1959. 54—5.

Az is felvethető, hogy — amennyiben a szaltovói kultúra egyes csoportjai valóban eljutottak volna Magyarországra — a magyarok szomszédságában, több nemzedékre visszamenő együttélés miatt a tehetősebbek átvették a honfoglalók szokásait. (A szinte mindig változó egyedi kivétel miatt arra nem lehet választ adni, hogy a magyarnak meghatározott szokásformán belül vannak-e, kereshetők-e alformák, kisebb variációk, amelyek esetleg népi beolvadások emlékét őriznék.)

A legtöbb kutató megegyezik abban, hogy a kavarak egyik törzse a Mátra aljánál, az Északi Hegyvidéken telepedett le.¹⁹⁴ Van néhány jel, mely az itteni lakosságnak a többi magyar vidéken élőktől eltérő származására mutat. Gyakran idézik az Abák eredethagyományát,¹⁹⁵ a kavarakkal kapcsolatba hozott, honfoglalás előtti keresztény nyomokat.¹⁹⁶ Érdekes, hogy Eger környékén több X. századi temetőből hiányzik a lovastemetkezés.¹⁹⁷ A viszonylag egységes népi összetétel mellett szól a trepanáció elterjedése, mely főként az Északi Hegyvidéken, különösen a Mátra déli lejtőjénél gyakori.¹⁹⁸ A későbbi századokból is tudunk még gyógyító emberekről (tehát a régi gyógy mód nem tűnt el a kereszténység felvételével). Ezért fontos, hogy a XII. századtól a temetőkből már nem ismerünk trepanált koponyát.¹⁹⁹ Így e gyógyítási mód igen kisszámú javasember tevékenységének tulajdonítható, akik tudásukat nem hasznosították valamennyi X. századi magyar népcsoportnál.²⁰⁰ A trepanáció elterjedésével jelzett területen került elő az egri fülkanál, melynek párhuzamait VIII—IX. századi, biztosan alán leletekben találjuk,²⁰¹ s azonos vidéken látott napvilágot a bronzból öntött hajfonatdíszek nagy része. Utóbbiak eredetében szintén felfedezhetők szaltovói hatások.²⁰² Két kivételtől eltekintve az Északi Hegyvidéken hiányoznak az — egyébként az egész magyarok megszállta földön elterjedt — ezüst mellkorongok. A sóshartyáni korong díszítése eddig egyedülálló, iráni kapcsolatát Fodor I. mutatta ki.²⁰³

A történeti viszontagságok ellenére a Tápió, Zagyva, Galga és a Rima mentén élő lakosság eltérő eredetét az egykori hitvilág máig is kimutatható, egyedi vonásai messzemenően igazolják. Náluk a „garabonciásnak” van fölös csontja, míg más magyar vidékeken „tudósokról” és „táltosokról” tudnak. Különleges képességű emberek „ragadtatva” estek révületbe, míg másutt „rejtezve” sámánkodtak (utóbbi az ősi, ugor kori forma). Ugyancsak Mátra-alji „ethnokulturális specifikum” a marko-

¹⁹⁴ Irodalmát ld. Kovács i. m.

¹⁹⁵ Elemzését ld. Györffy Gy., Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948. 144.

¹⁹⁶ Mencl, V., Két ősi építészeti emlék Magyarországon. Műv. tört. Ért. 1959. 220.

¹⁹⁷ A terület régészeti anyagát összefoglalja Szabó J. Gy., Heves megye régészeti emlékei. II. Magyarország Műemléki Topográfiája, VII. 1969. 54—9.

¹⁹⁸ Nemeskéri, J.—Kralovánszky, A.—Harsányi, L., The Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch. Hung. 16. 1965. 345. 1. kép.

¹⁹⁹ Nemeskéri J.—Éry K.—Kralovánszky A. i. m. 22—3.

²⁰⁰ K. Éry, K., Anthropological Studies on a Tenth Century Population at Kál, Hungary. Anthrop. Hung. IX. 1970. 1—2. 19.

²⁰¹ Пчелина, Е. Г., Два погребения алано-хазарской культуры из с. Лац. Тр. секции арх. РАНИОН. 4. Москва, 1928. 416, 31, Плетнева, С. А., О некоторых погребальных обычаях аланских племен Подонья.: Иссл. по арх. СССР. 1961. 185. 3. Материалы по археологии Кавказа, VIII. 1900. 17.

²⁰² Fettich 1933. 73, 77. A jól keltezhető dmitrovi temetőben a VIII—IX. sz. fordulóján fordul elő (ld. Pletnyeva 1967. 141.), a sarkeli nagy temetőben pedig a X. sz. első feléből származik (Артамонова, О. А., Могильник Саркела-Белой вежи. МИА. 109. 1963. 53. 15.)

²⁰³ Fodor I., A honfoglaló művészet iráni kapcsolatainak kérdéséhez. Előadás a szegedi avarszláv régészeti szimpozionon, 1971.

lábbal kapcsolatos hiedelemkör.²⁰⁴ Nem kívánok a palóc kérdésbe belebonyolódni, csak arra utalok, hogy e nyelvjárás pontosan az említett területeken terjedt el²⁰⁵.

E fejezetben régészeti adatokat kívántam összegyűjteni, melyek a történeti és nyelvészeti kutatásokkal összhangban a honfoglalás kori alánokról szólnak. Felvettem azt a lehetőséget, hogy e népesség a kavár felkelést követően a szaltovói kultúrából szakadt ki és került magyar fennhatóság alá. Néhány szempont az Északi Hegyvidék lakosait a többi magyar csoporttól különállónak mutatja. Úgy gondolom, mindezek között kapcsolat kereshető.

LES TOMBES À ENSEVELISSEMENT DE CHEVAL CHEZ LES HONGROIS DU IXe—XIe SIÈCLES

par

Csanád Bálint

La base du présent article est l'analyse complète d'une coutume funéraire importante, peut-être la plus importante des Hongrois conquérants ('landsnehmende Ungarn') du IXe—XIe siècles. L'auteur est d'avis que ces coutumes peuvent servir de guide *bonae fidei* même dans les recherches qui touchent la préhistoire des peuples et peuvent faire remonter l'archéologue plus loin dans le temps et dans l'espace.

1.1. Dans ses articles antérieurs (voir note 2.) l'auteur a développé sa thèse sur le classement des différentes formes d'enterrement de cheval chez les Hongrois conquérants. Parmi les 5 groupes remarqués en nombre et en qualité comme les plus importants sont les "tombes à harnâchement" (1e groupe), les "tombes à peau de cheval déposé aux pieds" (2e groupe) et les "tombes à peau de cheval empaillé" (3e groupe). Pour la justification de cette classification et l'analyse des groupes voir les études citées ci-dessus.

1.2. D'après les sources historiques relatives aux Hongrois des IXe—XIe siècles et sur la base des données ethnographiques des peuples nomades vivants aux siècles derniers dans les steppes asiatiques, l'auteur estime que le cheptel chevalin des Hongrois du Xe siècle devait être environ de trois cents ou cinq cents mille chevaux. Cet effectif a joué un rôle important même dans le commerce extérieur du pays.

1.3. D'après les calculs de l'auteur, la valeur du cheval dans la Hongrie du Xe—XIe siècles a dû correspondre à peu près à 60 grammes d'or et celle du harnâchement à 30 grammes.

1.4. A l'aide de l'analyse statistique d'environ 1500 tombes du Xe—XIe siècles, on a pu vérifier que l'enterrement du cheval et celui du harnâchement était l'expression du rang social. "L'ensevelissement au cheval" était réservé à l'homme libre. Ceux qui n'ont pas eu droit au sacrifice du cheval et qui ont dû se contenter de son symbole, c'est-à-dire de l'enterrement du harnâchement, étaient des "pauvres libres", dont le rôle d'aide auxiliaire (familial) est bien connu des sociétés nomades de la Haute Asie.

2.1. La coutume funéraire de déposer la peau du cheval aux pieds du défunt apparaît chez les Scythes plusieurs siècles auparavant et plus tard aux IV—Ve siècles dans les steppes russes et aux pieds septentrionaux du Caucase. Quelques cas de cette coutume se trouvent parmi les Avars du bassin des Carpathes, lorsque elle a survécu jusqu'aux Ve—VIIIe siècles sur les deux rives de la Volga Moyenne aussi. Les tombes à rite en question sont présentes dans les nécropoles de la Haute Volga importantes pour notre préhistoire et elle caractérisent les Hongrois conquérant le bassin des Carpathes aux IXe—XIe siècles. Pour l'analyse ce l'origine ethnique de la coutume que nous examinons, décisif est le fait qu'aux siècles postérieurs à la migration des Hongrois vers l'Ouest, elle ne se présente absolument pas sur les steppes de la Russie méridionale.

2.2. L'inhumation du cheval est très rare chez les peuples finno-ougriens. (Remarquons que la présence de quelques ossements chevalins dans les tombes n'est que le débris de la nourriture destinée au défunt. En revanche c'est bien l'enterrement de l'animal complet ou celui de sa tête et des pattes ['Kopf- und Langknochenopfer'] que nous considérons comme vestige du culte de cheval.)

²⁰⁴ *Díószegi V.*, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. 7. 32. kép, *Uő*; A palóc ethnokulturális csoport hatása és kirajzásai. Népi kultúra, népi társadalom. Budapest, 1968. t. 232.

²⁰⁵ *Kálmán B.*, Nyelvjárásaink. Budapest, 1966. 119.

Après avoir examiné quelques objets de la culture d'Ananino et des pendants à tête de cheval, l'auteur se penche sur l'analyse des sources médiévales relatives au culte du cheval chez les Finno-ougriens. Il est d'avis que celle-là n'est répandue à une grande échelle qu'après la conquête mongole (à partir du XIIIe siècle).

2.3. (De l'origine de la coutume d'enterrer la peau du cheval aux pieds du défunt.) Aux critères cités plus haut (2.1.) ce sont seuls les Onogours qui peuvent correspondre historiquement : c'est-à-dire leur apparition en Russie méridionale, leur présence parmi les Avars et dans les régions de la Volga Moyenne et du Caucase en plus sur le territoire de la Bulgarie de la Volga. Le fait que cette coutume caractérise les Hongrois conquérants, s'accorde bel et bien aux constatations linguistiques (les mots d'emprunt au dialecte tchouvache dans le hongrois), historiques (les rapports avec les Onogours sont bien étudiés), archéologiques (la nécropole de Tankeievka) et anthropologiques (voir les résultats obtenus par Akimova et Lipták).

3.1. Après l'analyse archéologique et anthropologique de la nécropole nomade de Šarkel on peut y distinguer deux groupes. Les premier est d'origine petchénière, le deuxième reflète des parentés lointaines avec les Hongrois conquérants.

3.2. Données sur l'origine de la coutume d'enterrer la peau de cheval empaillé avec le mort (en dahoure [une ancienne langue mongole] : *hwaylaka*, en russe : *чучело*) : a) cette coutume se présente pour la première fois aux IVe—VIe siècles sur le territoire de Kazakstan, b) dans un pourcentage de faible importance elle est présente chez les Avars du VIe—VIIe siècles (mais pas au VIIIe siècle!), c) elle caractérise un certain groupe de Hongrois conquérants, d) dans la Russie méridionale antérieurement au IXe siècle la forme d'enterrement en question est inconnue, e) alors qu'aux XIe—XIIe siècles sur ce même territoire elle est largement répandue et identifiée comme d'origine petchénière, f) on ne la connaît jusqu'à présent en Haute Asie qu'après le IXe siècle.

3.3. Ceci semble être confirmé aussi par l'Anonyme de Cambridge, version de la correspondance judéo-khazare (50e—55e lignes) dont l'authenticité d'ailleurs est discutée. D'après l'auteur il s'agirait là de la révolte des Kavars, survenue vers 860, et à laquelle même des Petchénières auraient participé à côté des Hongrois.

3.4. La présence des Petchénières parmi les Hongrois conquérants a déjà été supposée par quelques savants. L'auteur énumère d'autres données archéologiques susceptibles d'étayer cette thèse et attire l'attention sur les mots que les Hongrois ont emprunté au dialecte "shaz" du turc, de plus sur les noms de personnes dans la classe régnante des Hongrois du IXe—Xe siècles, issus de la même source turque. Or, sur le territoire de la Hongrie du Xe siècle l'auteur identifie ces Kangars-Petchénières-Kavars avec les enterrements à peau empaillée de cheval.

4. Il est bien connu que les Alains ont formé un autre tribu des Kavars. L'auteur suppose que ceux-ci dont la présence en Hongrie du Xe siècle est attestée archéologiquement et ethnographiquement, auraient appartenus auparavant à la culture dite Saltovo-Maiatskoye.

L'article est terminé en janvier, 1972.